

تاریخ نگارهای عربی

۱

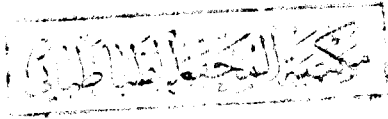
کتابخانه‌ها و مجموعه‌های
نسخه‌های خطی عربی در جهان

تاریخ نگارهای عربی

کتابخانه‌ها و مجموعه‌های

نسخه‌های خطی عربی در جهان

تاریخ نگارشهای عربی

۱

کتابخانه‌ها و مجموعه‌های نسخه‌های خطی عربی در جهان

همراه با

کتابشناسی علوم قرآنی، حدیث،
تاریخننگاری، تاریخ فرهنگ و ادبیات، فقه،
کلام، تصوف

اثر

فواد سزگین

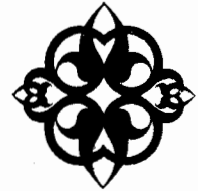
ترجمه، تنظیم و فهرستها

از

چنگیز پهلوان

۱۳۶۶

Z
۷۰۵۲
۱۵۴
ک
ش ۱۱۰۶۵

نام کتاب: تاریخ نگارشهای عربی-۱

کتابخانه‌ها و مجموعه‌های نسخه‌های خطی عربی در جهان

نام کتاب به زبان اصلی: **Geschichte des Arabischen Schrifttums**

نویسنده: فواد سزگین

مترجم: چنگیز پهلوان

ناشر: انتشارات معارف

تاریخ نشر: زمستان ۱۳۶۶

چاپ اول: هزار نسخه

حروف چینی و چاپ: میهن

اندازه: وزیری

تعداد صفحه: ۵۴۴ + پنجاه

حق چاپ محفوظ است.

یادداشت ناشر

انتشارات معارف به منظور شناساندن منابع علوم در حوزه‌ی تمدن اسلامی و آگاهانیدن دانشمندان و پژوهشگران ایرانی از دست‌آوردهای تحقیقاتی جهانی در این زمینه در نظر دارد ترجمه‌ی فارسی «تاریخ نگارشهای عربی» اثر فواد سزگین را که خود دائرةالمعارفی جامع است در دسترس علاقه‌مندان قرار بدهد.

انتشارات معارف امیدوار است در راه تحقق این هدف مهم از یاری همهی دانشمندان برخوردار گردد.

فهرست

سیزده	مقدمه‌ی استاد محمدتقی دانش‌پژوه
سی و یک	یادداشت مترجم
سی و شش	معنای نشانه‌های کوتاه شده در کتاب
سی و هفت	چند توضیح درباره‌ی روش کار مترجم
سی و نه	یادداشت مؤلف
چهل و چهار	فهرست نشانه‌های کوتاه شده و عنوان کامل نشریه‌ها کتابخانه‌ها و مجموعه‌های نسخه‌های خطی عربی در جهان
۲-۱	اتریش
۳	اردن
۱۱-۴	اسپانیا
۱۵-۱۲	اسرائیل
۱۷-۱۶	افغانستان
۲۳-۱۸	الجزایر
۲۴	اندونزی
۳۹-۲۵	ایتالیا
۶۰-۴۰	ایران
۶۲-۶۱	ایرلند
۶۳	بهرین
۶۴	برزیل
۸۰-۶۵	بریتانیای کبیر
۸۲-۸۱	بلژیک

۸۴-۸۳	بلغارستان
۸۵	بنگلادش
۸۸-۸۶	پاکستان
۹۰-۸۹	پرتغال
۹۱	تانزانیا
۱۴۲-۹۲	ترکیه
۱۴۷-۱۴۳	تونس
۱۴۸	جمهوری خلق چین
۱۵۲-۱۴۹	جمهوری دموکراتیک آلمان
۱۵۴-۱۵۳	جمهوری دموکراتیک توده‌ای یمن
۱۶۱-۱۵۵	جمهوری عربی یمن
۱۷۳-۱۶۲	جمهوری فدرال آلمان
۱۷۴	چاد
۱۷۶-۱۷۵	چکسلواکی
۱۷۷	حیثیه
۱۷۹-۱۷۸	دانمارک
۱۸۱-۱۸۰	رومانی
۱۸۲	ساحل عاج
۱۸۴-۱۸۳	سنگال
۱۸۶-۱۸۵	سوئد
۱۸۷	سوئیس
۱۸۸	سودان
۱۹۶-۱۸۹	سوریه
۲۱۰-۱۹۷	شوروی
۲۳۴-۲۱۱	عراق
۲۴۳-۲۳۵	عربستان سعودی
۲۴۴	عمان
۲۴۵	غنا
۲۵۵-۲۴۶	فرانسه
۲۵۶	فنلاند

۲۵۷	قطر
۲۵۸	کامرون
۲۵۹	کانادا
۲۷۲-۲۶۰	کشورهای متحد آمریکا
۲۷۳	کویت
۲۷۷-۲۷۴	لبنان
۲۷۹-۲۷۸	لهستان
۲۸۱-۲۸۰	لیبی
۲۸۲	مالت
۲۸۳	مالی
۲۹۵-۲۸۴	مراکش
۳۱۱-۲۹۶	مصر
۳۱۲	موریتانی
۳۱۳	نروژ
۳۱۴	نیجر
۳۱۷-۳۱۵	نیجریه
۳۲۱-۳۱۸	نلند
۳۴۳-۳۲۲	هند
۳۴۷-۳۴۴	یوگسلاوی

کتابشناسی علوم قرآنی، حدیث، تاریخنگاری،

تاریخ فرهنگ و ادبیات، فقه، کلام، تصوف

۴۱۸-۳۴۹

فهرستها

فهرست نام کسان، جایها، کتابخانه‌ها،

انجمنها و مؤسسات

۵۲۷-۴۲۱

فهرست سه زبانه‌ی نام کشورها و شهرها

۵۴۲-۵۲۹

سرچشمه‌های شناخت نگارشها

- برای آشنایی با نوشته‌ها و دفترها و کتابها، ما ناگزیریم نخستین بار:
۱. به خود متن و اصل نوشته بنگریم تا بهتر بتوانیم نگارنده آن را بشناسیم و به اندیشه او پی ببریم، و اگر این نشد ناچاریم که
 ۲. به گزیده‌ها و گلچینی‌ها و برگرفته‌های دفترها بنگریم، و اگر نه
 ۳. دفترهایی را که درباره تاریخ و سرگذشت نگارندگان ساخته‌اند بخوانیم تا با نوشته‌ها آشنا شویم و نگارنده آنها را بشناسیم، سپس
 ۴. به فهرستها و برنامه‌ها و مشیخه‌ها و اجازه‌ها که در دست داریم بنگریم تا شاید به این هدف خود برسیم. اینها هم یا جداگانه به ما رسیده و یا در لابلای نوشته‌های دیگر آنها را می‌یابیم،
 ۵. گاهی برای برخی نوشته‌ها و دفترها در کتابها و مجلات و روزنامه‌ها ستایش و خرده‌گیری و بررسی و وصفی نوشته می‌شود یا گزارشی درباره آنها می‌نویسند و یا پیشنهادی برای خواندن و نگرستن و گاهی برای خرید و به دست آوردن آنها می‌دهند. همه اینها به هرگونه که باشد برای شناختن و بررسی و شمارش آنها بسیار سودمند است. در این زمینه جمال‌الدین علوی در پایان مؤلفات ابن باجه چاپ مغرب بررسی خوبی کرده است.
- این گونه بررسی از کتابها گاهی جداگانه و گاهی در مجلات به ساخت گفتار و مقاله درمی‌آید که فهرست‌کنندگان این گفتارها و مقاله‌ها آنها را یکجا یاد می‌کنند. خواندن

این مقاله‌ها آگاهی از این گفتارها را بسیار سودمند و روشهای گوناگونی را که نگارندگان در شناخت کتابها دارند و برداشتی ویژه که هریک در این زمینه برمی‌گزینند خود پایه‌ای است برای تاریخ اندیشه علمی و تطور شناخت کتاب و بایستی از آن بیگانه نبود چه از رویهم گذاردن همین آگاهیها است که کتابهای کلان تاریخ آراء علمی و کتاب‌شناسیهای بزرگ پدیدار می‌گردد.

در باره گفتارهای کتاب‌شناسی فارسی آکیموشکین و بورشچوسکی دو دانشمند روس در ۱۹۶۳ بررسی دارند که در دوشماره سوم و هفتم نشریه کتابخانه مرکزی درباره نسخه‌های خطی در سالهای ۱۳۴۲ و ۱۳۵۳ در تهران، ترجمه فارسی آن از کریم کشاورز و عنایة الله رضا، چاپ شده است.

در ایندکس ایسلامیکوس ساخته و پرداخته پیرسن (Pearson) که از ۱۹۵۸ تا کنون سالانه و ماهانه به چاپ می‌رسد گفتارهای «نسخه و کتاب و دانش‌شناسی» از ۱۹۰۶ و پس از آن آمده و ما با آن به این گفتارها در زبانهای اروپایی آشنا می‌شویم ولی باید گفت که گفتارهای پیش از این تاریخ در مجلات اروپایی بسیار مهم است که گویا در باره آنها هم می‌خواهند فهرستی بنویسند.

یکی از دشواریهایی که در کتاب‌شناسی هست برشمردن و بررسی مجلات است. در زبان فارسی مجله بسیار داریم. دانشگاه تهران و کتابخانه ملی و آستان رضوی از مجلاتی که دارند فهرستی بیرون داده‌اند.

برای مجلات عربی در کتابخانه ملی پاریس «دار علوم الانسان» دیده‌ام که عبدالغنی احمد موص الامین و حسن حنفی و حبیب عفی در ۱۹۶۹ در آنجا چاپ کرده‌اند و در آن ۲۲۰۰ مجله و جریده عربی را برشمرده‌اند. (کتابداری دانشگاه دفتر نهم ص ۳۰۴).

گرفتاری دیگر بررسی گفتارهایی است که در مجلات و مجموعه‌ها و یادنامه‌ها و جشن نامه‌ها درباره کتابها و نسخه‌ها گذارده شده که فهرست‌نگار و کتاب‌شناس و نگارنده تاریخ دانش و فرهنگ بلکه هر جستارگر و بررسنده‌ای بایستی از آنها آگاه باشد تا هم اندیشه دیگران را بداند و به‌دست و نادرست آن پی‌برد و هم دوباره کاری در این زمینه پیش نیاید و ارج کار دیگران از میان نرود.

بهترین دفتر در این زمینه برای زبان فارسی فهرست مقالات فارسی آقای ایرج افشار است که اکنون سه مجلد آن از چاپ برآمده و مجلد چهارم آن زیر چاپ است. ایشان «فهرست مقالات ایران شناسی در زبان عربی» هم دارند که در تهران در ۱۳۵۶ چاپ شده است و در آن برگزیده گفتارهای عربی هست در ۵۹۵ عنوان از آغاز تا سال ۱۳۴۴ خورشیدی.

در ایندکس ایسلامیکوس که پیرسن در ۱۹۵۸ آن را آغاز کرده از مقالات فرنگی پیوسته به کتاب‌شناسی هم یاد شده است که بسیار سودمند است.

همو دو کتاب در باره گنجینه‌های نسخه‌های خطی خاوری بریتانیا و اروپا و امریکا دارد چاپ ۱۹۵۴ و ۱۹۷۱ که با آن می‌توانیم باین گنجینه‌ها و فهرستهای آنها آشنا شویم ولی با آن نمی‌توان به شناخت کتابخانه‌ها راه یافت.

آقای بوواتس (Bo Utas) از دانشگاه اوپسالانیز گفتاری دارد در باره کتابخانه‌های خاور نزدیک و میانه دارای نسخه‌های فارسی و اسلامی، در آکتااورینتالیا (Acta Orientalia) شماره ۲۳ سال ۱۹۷۱. پیش از این در ۱۹۵۱ یوسف داغر فهرستی از کتابخانه‌های خاور نزدیک ساخته بود.

گونه‌ای از فهرست‌ها آنست که درباره نگارشهای یک دانشمند باشد مانند:

۱. کار ژرژ عطیه درباره کندی به انگلیسی چاپ راولپندی در ۱۹۶۶.
 ۲. کارهای اشتان‌شاید به آلمانی در ۱۸۶۹ و ابراهیم مدکور در ۱۹۳۴ و خلیل‌حر در ۱۹۴۵ هردو به فرانسه و رشر در ۱۹۶۲ به انگلیسی و احمد آتش در ۱۹۵۱ و مژگان در ۱۹۵۳ هردو به ترکی و قاضی وردو در ۱۹۷۵ به روسی و آل یاسین و محفوظ جداگانه و کورکیس و میخائیل عواد در «المورد» همه در سال ۱۹۷۵ و چاوشی به فارسی در ۱۹۷۶ همه اینها درباره فارابی، همچنین فهرست آقای دکتر محسن مهدی و نگارنده به عربی در همین زمینه که هنوز به چاپ نرسیده است. گذشته از اینها گفتارهایی نیز در مجلات فارسی و عربی و اروپایی در این باره هست که همه را باید خواند.

۳. کارهای عثمان ارگین (O. Ergin) در استانبول به ترکی در ۱۹۳۷ و جورج شحاته قنواتی به عربی در قاهره در ۱۹۵۰ و استاد دکتر یحیی مهدوی و سعید نفیسی در مجله «مهر» در ۱۳۱۶ درباره آثار فارسی و همچنین در «پورسینا» در تهران ۱۳۳۳ همه اینها درباره ابن سینا.

۴. کارهای بوئیژ در مجله «دانشکده خاوری بیروت» درباره متنهای عربی به فرانسه در ۱۹۱۴ و همان قنواتی در «مهرگان» ابن رشد به عربی در الجزایر در ۱۹۷۸ و سالوادور گومز نوگالس در همین سال در پاریس هر سه در باره نگارشهای ابن رشد.

۵. عثمان یحیی به فرانسه در پاریس در ۱۹۶۴ درباره ابن العربی.

۶. بوئیژ به فرانسه در ۱۹۵۹ و بدوی به عربی در ۱۹۶۰ درباره نگارشهای

غزالی.

۷. فهرست مشایخ که درباره نگارشهای شیخ احمد احسائی و پیروان اوست.

۸. نگارش تایف خالدی بنام «تاریخ نگاری اسلامی و تاریخهای مسعودی» به انگلیسی چاپ ۱۹۷۵ در نیویورک.
۹. فهرست عبدالرحمان بدوی برای نگارشهای ابن خلدون چاپ لیبی و تونس در ۱۹۷۹.
۱۰. مؤلفات ابن باجه جمال‌الدین علوی چاپ دارالنشر المغربیه.
- گونه دیگر سرگذشت‌نامه‌های سرایندگان است که نخست اشپرنگر در فهرست نسخه‌های عربی و فارسی و هندوستانی برای کتابخانه پادشاه اود در ۱۸۵۴ در باره تذکره‌های فارسی فهرستی نوشته است. پس از آن در فهرستهای فارسی و عربی در این زمینه کار شده.
- در ۱۹۰۴ اته (H. Ethé) در تاریخ ادبیات منظوم خود تاریخ تذکره‌گذارده همان که دکتر شفق آن را به فارسی در آورده است که در «کالج میگزین» در ۱۹۲۷ به اردو ترجمه شده و دکتر عبدالستار و محمد شفیع آن را کامل کرده‌اند (ص ۷۸۱ ج ۱ فهرست استوری).
- گونه دیگر آن فهرست‌دفترهای پزشکی و تاریخ و ریاضی و فلسفی است که نمونه خوبی از آن فهرست فوناهن (Fonahn) است برای دفترهای فارسی در ۱۹۱۰ و فهرست اولمان (M. Ullmann) برای دفترهای عربی در ۱۹۷۰ هر دو درباره پزشکی که بسیار سودمند است. فیلیکس تاور (F. Tauer) در ۱۹۳۲ برای نسخه‌های تاریخ فارسی و ماکس کراوزه (M. Krause) در ۱۹۳۲ برای دفترهای ریاضی فهرست ساخته‌اند.
- من در «فرهنگ ایران زمین» و در دیباچه ترجمه «نزهة الارواح» شهرروزی فهرستی از دفترهای تاریخ فلسفه گذارده‌ام، همچنین فهرستی از آئین‌نامه‌ها و دستورنامه‌ها و دفترهای فقهی فارسی که گونه‌ای از فلسفه عملی است به چاپ سپرده‌ام.
- گونه دیگر آن فهرست فرهنگ‌نامه‌هاست:
۱. از بلوخن (Blochman) در «مجله آسیایی بتکال» سال ۱۸۶۹ (۱:۳۷-۷۲).
۲. از زالمان در «مجموعه آسیایی لنینگراد» در سال ۱۸۸۸ (۴:۱۷۴-۵۹۴) درباره فرهنگهای فارسی به فارسی و ترکی و عربی که من آن را دیده‌ام و در «نشریه کتابخانه مرکزی» (۱۰: ۲۹۱) از آن یاد کرده‌ام. بایوسکی در «فهرست فرهنگهای فارسی کتابخانه خاورشناسی لنینگراد» مجلد ۵۰۴ سالهای ۱۹۶۲ و ۱۹۶۸ از آن بهره برده است.
- در «فرهنگ ایران زمین» و مقدمه «لغت‌نامه دهخدا» هم چنین فهرستی است. درباره فهرست فرهنگهای عربی دو کتاب داریم یکی از های وود (J. Haywood) در ۱۹۵۶ دومی از دکتر حسین نصار بنام «المعجم العربی» در ۱۹۵۶.

از همه اینها که بگذریم به دقتی نیاز داریم که در آن از فهرستهایی که برای نوشته‌ها و نگارشها و کتابخانه‌ها هرگونه که باشد به نگارش درآمده، آگاه گردیم و آن فهرست فهرستها یا کاتالوگوس کاتالوگوم است.

دانشمندان عربی زبان برای فهرست کردن کتابخانه‌های جهان و آگاهی از نسخی که در آنجاهاست «مجله معهد المخطوطات» را بنیاد گذاردند که نخست در قاهره سپس در کویت تا سال ۱۹۸۷ به چاپ می‌رسد و من تا شماره ۳۱ آن را دیده‌ام. بیشتر کتابهایی که در آن شناسانده می‌شود از دانشمندان ایرانی و ایران شهری است.

ماعم در تهران «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران» را بنیاد نهادیم که با سرپرستی من و رهبر کتابخانه مرکزی تا مجلد دوازدهم آن از چاپ برآمده است. امیدوارم که دانشگاه آن را دنبال کند. همچنین «نشریه کتابداری» که تا نه مجلد آن چاپ شده که در آن هم گفتارهایی درباره نسخه‌ها و کتابها هست.

از فهرست فهرستها برای نوشته‌های فارسی نخستین بار ایرج افشار در سال ۱۳۳۷ (۱۹۵۸) «کتاب‌شناسی فهرستهای نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های دنیا» ساخته است. در دیباچه‌های برخی از فهرستهای اروپایی (از برگل و استوری و هوفمان و دیگران) هم نمونه‌ای در آن دیده می‌شود. در پایان مجلد ششم «فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان» از احمد منزوی چاپ ۱۹۸۷ و همچنین در فهرست نسخه‌های خطی اوگزارشی در این باره می‌بینیم.

ژرژ و ایدا فهرست فهرستهای نسخه‌های خطی عربی در ۱۹۴۹ نگاشته و برصوم در ۱۹۷۶ برای فهرست نسخه‌های سریانی و قرشونی (= عربی به خط سریانی) فهرستی ساخته است.

خانم ایرینا میخائیلووا (J. Michailovas) و آقای انس باقی خالدوف فهرستی از فهرستهای عربی در ۱۹۸۲ (در ۳۹۲ ص) ساخته‌اند بدین نام: «Bibliography - arabiskich rukopisej» که ناگزیر باید از بسیاری از فهرست نسخه‌های فارسی هم در آن یاد شده باشد. در آن فهرستها و لیستها و برسیها و خرده‌گیریها که از نسخه‌ها و کتابها شده برشمرده شده است. متن آن به روسی است و گزیده انگلیسی هم دارد (فهرست کورکیس عواد ۱: ۲- لیست هاراسویتس چاپ ۱۹۸۷ ص ۱۳۴۴ ش ۲۹۱).

کورکیس عواد هم «فهارس المخطوطات العربیة فی العالم» دارد چاپ ۱۹۸۴ کویت که بسیار خوب است، ولی از رهگذر فرهنگ ایرانی بی‌کم و کاست نیست. آقای یوسف حسین بکار که به فارسی آشنا است در «مجله معهد المخطوطات» سالهای ۶- ۱۹۸۵

شماره‌های ۲۹ و ۳۰ دنباله‌ای برای آن نوشته و یادآوری کرده است که عربها در نشان دادن درست نامهای فارسی بایستی در هنر چاپ خود تا اندازه‌ای دست ببرند و بتوانند حرفهایی را که در زبان فارسی هست درست نشان بدهند.

نگاه به فهرست کتابهای چاپی خود برای کتاب‌شناسی بسیار بایستنی است. برای فارسی‌ها فهرست ادواردز (E. Edwards) را داریم که در ۱۹۱۳-۳۴ ساخته است. در برخی از مجلدات فهرست کتابخانه‌های مجلس و آستان رضوی و فیضیه قم هم به چنین چیزی برمی‌خوریم. شادروان خان بابای مشار چند مجلد فهرست برای چاپهای فارسی و عربی بیرون داده است. آقای بنی‌آدم هم دست به چنین کاری زده است.

خانم شگلوا دو مجلد به روسی در ۱۹۷۵ به چاپ رسانده است. آقای عارف نوشاهی برای کتابخانه گنج بخش در ۱۹۸۶ فهرستی ساخته است. برای چاپهای عربی فهرست یوسف البان سرکیس بنام «معجم المطبوعات العربية والمعرّبة» چاپ ۱۹۲۸ قاهره هنوز برای ما سودمند است.

یکی از سرچشمه‌های شناخت فرهنگ ما فرمانها و سندها است که به فارسی و عربی و ترکی فراوان برجای مانده و خود اینها گونه‌ای دفتر و کتاب است.

در دانشگاه تهران کوششی شده که در «نشریه کتابخانه مرکزی» نمونه‌هایی از آنها مافند اسناد نیاک باشد. در «فرهنگ ایران زمین» و مجله «راهنمای کتاب» و «آینده» و دیگر مجلات فارسی بررسی‌هایی در این باره شده است.

دونالد لیتل در ۱۹۸۴ برای اسناد حرم قدس شریف اورشلیم «فهرس الوثائق الاسلامیة فی الحرم القدسی الشریف» به آلمانی نگاشته و در آن از نوشته‌های سده هشتم بررسی کرده است که چند سند فارسی بسیار شیوا در آن دیده‌ام.

مرگرونکه در ۱۹۸۲ برخی از اسناد فارسی و عربی اردبیل را شناسانده است و باید همانهایی باشد که اکنون در موزه ایران باستان گذارده شده است.

رنات شیمکورایت هم در این سال فهرستی از ۵۳۷ فرمان و سند روزگاران صفوی از سالهای ۹۰۷ تا ۱۱۵۷ بیرون داده است (مجله «آینده» ۱۲: ۱۱ و ۱۲ ص ۸۵۳-۸۵۵).

پس دانشمندان ما از هر دسته ورسته‌ای که باشند و در هر رشته‌ای از فرهنگ و ادب ما بخواهند بررسی کنند ناگزیر خواهند بود که در آغاز کار خود به چندین سرچشمه بنیادی بنگرند و راه جستجو را از آنها بیاموزند. این نوشته‌های بنیادی را می‌توان دو دسته دانست: نخست آنچه گذشتگان خودمان برای ما به یادگار گذارده‌اند که آن هم دو دسته است:

۱- نوشته‌های تاریخی همچون «تاریخ یعقوبی» که بخشی از آن در تاریخ فلسفه و دانش است و نوشته‌های دانشمندان درباره تاریخ اندیشه‌های فلسفی و دینی و علمی و ادبی مانند فلوطرخس و ابن جلیجل و صاعد اندلسی و ابن فاتک و قفطی و ابن ابی اصیبعه و ابن خلکان و یاقوت حموی و شهرزوری و دیگران.

۲- فهرست و برنامه دانشها و نگارشها همچون فهرستهای ابن ندیم و شیخ طوسی و نجاشی و ابن شهر آشوب و منتجب الدین قمی و علامه حلی و ابن داود حلی و دو فهرست ابن طاوس و فهرست ابن خیراشیبلی و مجدوع اسماعیلی و آنچه به اینها می‌پیوندد از مشیخه‌ها و برنامه‌های محدثان مانند ابن بابویه و طوسی و سرگذشت‌نامه‌های استادان و اجازه‌ها که از دانشمندان سنی و شیعی امامی و زیدی برجای مانده است. محمد عبدالحی کنکانی در ۸-۱۹۲۷ «فهرس الفهارس والاثبات و معجم المعاجم و المشیخات و المسلسلات» ساخته است که دو دانشمند در آن بررسی کرده‌اند. در «ذریعه» از اجازه‌های شیعی یاد شده است. برای گروه زیدی هم چنین بررسی دیده‌ام.

از این گروه است «فهرست مرویات» ابن حجر کرد شافعی عسقلانی که همچون «فهرست» ابن ندیم است برای دانشهای دینی و بسیار با ارزش. نسخه‌ای از آن در کتابخانه طوبی‌پو سرای استانبول هست به شماره A599 در ۱۵۵ برگ (ش ۳۰۱۵ فهرست). از گزیده‌ای از آن هم در «فهرست» ظاهریه دمشق (ش ۱۴۹ حدیث) یاد شده است. بهترین نسخه آن را من در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه دولتی لنینگراد دیده و به دقت خوانده‌ام. رزن در دفتر (بولتن) آکادمی سنت پترزبورگ (XXVI) گویا از همین نسخه است که یاد می‌کند (بروکلن SII73). رماسکوویچ در فهرست روسی خود از آن نام برده و شماره آن در آن ۳۸ است. من آنچه که از آن دستگیرم شده است در «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه» (۲۸۸:۸) آورده‌ام. این یکی جز «المشیخة الباسمة» او است که آن هم ارزنده است («هنر و مردم» ۲۸:۴۹ و ۵۰).

از کهن‌ترین فهرست‌ها گویا همان فهرست شیخ عبدان داماد و جانشین حمدان قرمط و داعی باطنیان باشد که برای نگارشهای خود ساخته است. ابن ندیم (۲۳۸ و ۲۴۰ و ۲۴۱-۲۴۲ ترجمه انگلیسی داج ۴۶۴ و ۴۶۸ و ۴۷۰ و ۴۷۲) از وی یاد کرده و گفته که وی چندین دفتر ساخته و از میان همانندان خویش بیشترین نگارش را دارد ولی بیشتر آن را دیگران نوشته و به او بسته‌اند.

خواجۀ طوسی در «سفینه الاحکام» (نسخه ۶۴۳۸ مجلس) که گزیده خوبی است از دفترهای نجومی و باطنی از آن یاد کرده و بندی از آن آورده و گفته که آن در دوازده مقاله

است به شمارهٔ برجها و در هریک سی فصل. گویا آنچه در کمرکش جدولهای برگها ۱۵ ب تا ۵۵ ب با عنوان «من الفهرست» آمده است از همین دفتر باشد ولی پیداست که نامهای نوشته‌های باطنیان است (سزگین: ۲۲: ۷-۵۸۹۵).

میس می‌توان از «اخبار المولفین» احمد بن طیفور خراسانی بغدادی (۲۰۴-۲۸۰) یاد کرد («معجم المصنفین» ۱: ۲۷). همچنین ابوالحسن علی بن الکوفی (۲۵۴-۳۴۸) که وی را از شیفتگان کتاب برشمردند و شاید این ندیم در «فهرست» از یادداشتهای او بهره برده باشد.

یکی از بهترین فهرستها که اکنون در دست داریم «کشف الظنون» چلبی است که اروپائیان آن را نخستین بار با ترجمهٔ لاتینی به چاپ رساندند.

در دربار پادشاه دکن شالوده گزارشی برای آن ریخته‌اند به نام «معجم المصنفین» که چهار دفتر از آن در ۱۳۴۴ در بیروت چاپ شده است. این شالوده اگر به پایان برده می‌شد شاید بسیاری از کم و کاستیهای چلبی را برمی‌داشت، او از «العبر» ابن خلدون و «الفوائد الحاقانیة» و جز اینها بهره برده است. دفتر دوم و سوم و چهارم آن سرگذشت نامه است به ترتیب تهجی با یادکردن نام نگارشهای هردانشمندی.

دانشمندان ایرانی هم به چنین کارهایی دست زده بودند که از بهترین آنها «ریاض العلماء و حیاض الفضلاء» عبدالله افندی اصفهانی همکار محمد باقر مجلسی است که به چاپ هم رسیده است. سپس «هدایة الاسماء فی بیان کتب العلماء» کتوی یزدی که در نشریهٔ دانشگاه چاپ شده است و «مرآة الکتب» میرزا علی ثقة الاسلام خراسانی تبریزی (۱۲۷۷-۱۳۳۰) که هم سرگذشت نامه است و هم فهرست برای نگارشهای شیعی و اکنون دو مجلد نخستین آن عکسی چاپ شده است (۱۳۶۶). در آن يك مقدمه است که در فصل پنجم از کتابهای رجال سخن رفته است. سپس دو مقصد است در نخستین آن در فائدهٔ چهارم نام مؤلفان کتابها است. مقصد دوم آن نام کتابها است به ترتیب تهجی. در بسیاری از جاها گزارشی از کتاب هم می‌دهد («الذریعة» ۲: ۲۸۲-۲۸۳). «نشریهٔ کتابخانهٔ ملی تبریز» ۵: ۱۳-۴۰. «فهرست فیلمهای دانشگاه تهران» ۳: ۱۸).

از کتابهایی که در دست داریم و آن را می‌توان یکی از بهترین سرچشمه‌های کتاب شناسی به شمار آورد و در آن مانا روش دانشمندان فرنگ بکار برده شده، «خاتمة مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل» حاج میرزا حسین نوری در گذشتهٔ ۱۳۲ استاد شیخ آقا بزرگ تهرانی است که گونه‌ای بیوبیلیوگرافی شیعی امامی به شمار می‌آید و خود پایه‌ای است برای بازشناختن نوشته‌های شیعی امامی. اگر چه آن را در ۱۳۲۰

چاپ سنگی کرده‌اند ولی بایستی آن را دوباره به‌روش نوین به‌چاپ رساند تا درست به ارزش آن بتوان پی برد و در آن ازنام کتابها و ارزش آنها و راهی که در شناختن آنها وی را بوده است جستجو نموده و خود نمونه خوبی است برای این گونه کارها. نسخه‌ای که او برای خود نویسانده در تهران بوده و تهرانی آن را دیده است («ذریعه» ۷: ۱۳۲ و ۷: ۲۱).

باری فهرست کتابها و نسخه‌ها فراوان است و بیشتر به‌نثر. به‌نظم هم داریم مانند دو فهرست منظوم عبد یشوع نستوری به‌سریانی و شرف‌الدین محمد قدسی به‌عربی که من در «تاریخ‌نگاری فلسفه» (ص ۲۵) از آنها یاد کرده‌ام. آنچه که دیگران به‌زبانهای دیگر ساخته و پرداخته‌اند و ما از آنها بی‌نیاز نخواهیم بود، برخی از آنها بدین گونه است:

۱- «فرهنگ و ادب فارسی» (Persian literature) استوری که دو بخش جلد نخستین آن در ۱۴۴۳ صفحه و جلد دوم تا صفحه ۴۹۹ چاپ شده و حواشی مجلد پیشین آن در آغاز مجلد دوم گذارده شده است. ص ۳۴۷-۴۹۹ این بخش درباره دانش‌نامه‌ها و هنرها و پیشه‌هاست که انجمن آسیایی بریتانیا آن را با کمک بنیاد فرهنگ ایران در بریل لیدن ۱۹۷۷ چاپ کرده و بسیار ارزنده است. بخش ادبی آن هم چاپ شده است.

اقبال آشتیانی بخش تفسیر قرآن آن را به فارسی در آورده (۸/ ۵۴۳۲ دانشگاه) و آن در همان نشریه (۱: ۶۷-۱۵۳) چاپ شده است. هم از او است «ترجمه فارسی استوری». بخش دوم جزو یکم (الف) تاریخ عمومی، (ب) انبیاء و قرون اول اسلام که در ۵۰ ص نوشته خود او در دانشگاه هست (۸/ ۸۶۶۴). آقای تقی‌بینش «تذکره شعراء» این کتاب را به فارسی در آورده و در «مجله ادبیات» مشهد، سالهای سوم تا هشتم چاپ کرده است. او بخش ریاضی آن را نیز به فارسی در آورده که در همان «نشریه دانشگاه» (۴: ۱۳-۵۱) چاپ شده است. «تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان» علی‌رضا نقوی را ترجمه گونه‌ای از کار استوری دانسته‌اند (ص ۳۱ استوری فارسی). در «تاریخ تذکره‌های فارسی» دانشمند گلچین معانی (۲: ۵۸۲) یاد این کتاب هست.

ترجمه و ویرایش روسی بخشی از مجلد یکم «فرهنگ فارسی» استوری در سه مجلد در ۱۸۸۴ صفحه در ۱۹۷۲ در مسکو چاپ شده و آن می‌رسد به پایان تاریخ ژاپن، تاریخ هند و تاریخ سرایندگان و صوفیان و قدیسان و فیلسوفان را تا برسد به جنگهای تاریخی ندارد. در این ویرایش گرچه کوشش شده که از نسخه‌های گنجینه‌های کشور شوروا در آن یاد شود ولی از نسخه‌های تقلیس که من در آنجا دیده‌ام و در «نشریه دانشگاه» (مجلد

هشتم و دهم) آورده‌ام و دو جلد فهرست نیز به زبان گرجی دارد و از بسیاری از گنجینه‌های دیگر آن کشور در آن نمی‌توان سراغ گرفت.

من در مسکو از خود مترجم که مجلد نخستین ویرایش خود را هم که تازه از چاپ درآمده بود به من داده است پرسیده‌ام پاسخ داد که کارم تاریخ ترک است و خواسته‌ام این کتاب را برای خود آماده سازم، ویرایش تاریخ هند برای من بسیار دشوار است زیرا مانند خود استوری بایستی به سرچشمه‌های هندی دسترسی یابم و این در توانایم نیست. ناگزیر به همین اندازه بس کردم.

خوب است که بنیاد فرهنگ ایران یا مرکز تحقیقات و مطالعات فرهنگی آنچه از ترجمه فارسی این ویرایش روسی مانده است به چاپ رساند و آنچه هم از متن انگلیسی استوری مانده است با بهره‌بردن از ترجمه آقای تقی‌بیش و با نظارت ایشان و از ترجمه گونه نقوی و از کار با ارزش آقای گلچین معانی، و به ویژه آنچه در مجلد دوم «فرهنگ فارسی» استوری درباره دانش و هنر و ادب آمده است به فارسی درآورد و از گفتارها و بررسی‌ها که دانشمندان کرده‌اند باراهنمایی «فهرست مقالات فارسی» در این زمینه بهره برد تا دانشمندان مایک سرچشمه ارزنده‌ای در دست داشته باشند.

درباره ویرایش فارسی «ترجمه روسی استوری» که اکنون دو دفتر از آن تا پایان تاریخ اسلام در دسترس است در مجله «نشر دانش» (۴: ۶ ص ۳۸) آنچه می‌بایست آمده است. ۳۰۲- دونکارش کارل بروکلن و فواد سزگین که کسی از آن دوی نیاز نخواهد بود. پیشینه تاریخی آن چنین است:

در سال ۱۸۵۰ یوسف هامر پورگشتال (I. V. Hamer-Purgstall) دفتری به نام «تاریخ عربی از آغاز تا پایان سده دوازدهم هجری» (Literaturgeschichte der Araber, von ihrem Beginn bis zu Ende des Zwölften Jahrhunderts) در هفت بخش ساخته که در بین در ۱۸۵۰-۱۸۵۶ چاپ شده است. چون از همه مواد آگاه نبود دفتری نارسا به بار آمده و گویا که نبایستی بدان نگریست. ف. آربوت نوث (F. Arbuthnot) در «Arabic authors a manual» of Arabian history and literature» چاپ ۱۸۹۰ لندن در این زمینه سخن داشته که آن هم کامل نیست.

پس از این ویلهلم اهلورث (Wilhelm Ahlwartt) در فهرست نسخه‌های خطی عربی برلین در ده جلد بزرگ (چاپ ۱۸۸۷-۱۸۹۹) در بیش از ۱۰۰ ص دو ستونی در باره ۱۰۱۷۱ نسخه شالوده‌ای ریخته و از روی موضوعات علمی از نسخه‌ها بررسی کرده

و به بهترین راهی نسخه‌ها را نشان داده و در پایان هر بخشی از کتابهای دیگری که با آن موضوع پیوستگی دارد هم یاد کرده و روی هم رفته نگارش او از بهترین فهرست‌ها به‌شمار می‌آید و کتابشناسی هم هست.

پس از وی کارل بروکلمن (K. Brockelman، ۱۹۵۶-۱۸۶۸) در «تاریخ ادب عربی» (Geschichte der Arabischen Literatur) که در پنج مجلد در سالهای ۱۸۹۸ و ۱۹۴۳ و ۱۹۴۹ دوبار چاپ شده است در اصل و ذیل آن از این تاریخ نگارش‌ها کاوش نموده است.

عبدالحلیم نجار و سید یعقوب بکر و رمضان عبدالسواهب ترجمه آن را به نام «تاریخ الادب العربی» به زبان عربی آغاز کردند و از ۱۹۶۱ تا ۱۹۷۷ در قاهره شش مجلد از آن بیرون دادند که برابر بانیمة نخستین اصل و ذیل متن آلمانی بروکلمن (تا ص ۳۸۳ اصل و ۶۶۰ ذیل ج ۱، پایان فقه حنفی) می‌باشد.

کار پر ارزش بروکلمن اگرچه با فهرست‌هایی که پس از آن چاپ شده بسیار نارسا می‌نماید، باز هم هنوز در این زمینه باید بدان نگریست و کسی از آن بی‌نیاز نیست. گذشته از این او هیچ یک سویه‌نگری ندارد.

استاد فؤاد سزگین دانشمند ترک که اکنون در کشور آلمان زندگی می‌کند در دنبال این دانشمند شالوده دیگری ریخته که اگر به پایان برسد از کارهای ارزنده فرهنگی خاور زمین به‌شمار خواهد آمد. من در «نشر دانش» سال ۳-۱۳۶۲ (۳:۳ و ۵:۴) در این باره سخن داشته‌ام.

او نخست می‌خواست دنباله‌ای بر بروکلمن بنویسد ولی خود یک تنه به تألیف جداگانه «تاریخ نگارش‌های عربی» (Geschichte des Arabischen Schrift- tums) دست یازیده و تاکنون توانسته نه مجلد از آن را به چاپ برساند:

۱- درباره «قرآن شناسی و حدیث و تاریخ و فقه و کلام» (تاسال ۵۴۳).
مجلد یکم را دکتر محمود فهمی حجازی و فهمی ابوالفضل بنام «تاریخ التراث العربی» (۱۹) به عربی درآوردند. محمود فهمی جلد یکم را دوباره به عربی درآورده است با جلد دوم و آن ترجمه‌ها عرفه مصطفی و سعید عبدالرحیم بازبینی کرده که رویهم به دو جزو می‌رسد و در ۱۹۸۳ در کشور سعودی از چاپ برآمده است. بخش ترجمه فهرست‌ها و کتابخانه‌های آن از همان فهمی است با بازدید سعید عبدالرحیم چاپ ۱۹۸۲.
در مجلد یکم استاد سزگین، که سخت به اسلام گرویده است، در برابر سخنان گل‌دزبهر از روی قواعد درایة الحدیث در صحت استناد احادیث نبوی پافشاری کرده و

همان مطالبی را که پیشها به زبان ترکی درباره «صحیح بخاری» نوشته بود، در آن به آلمانی آورده و این بخش او بسیار دقیق و دانشمندانه است.

درباره این ترجمه‌های عربی این را بگویم که بروکلن و سزگین گاهی نکته‌هایی را درباره فرهنگ ایران بی‌طرفانه می‌آورند ولی یکی دوجا دیدم که مترجمان عربی در ترجمه باژگونه رفتند و راه درست نرفتند.

۲. «ادب منظوم عربی» (چاپ ۱۹۷۵ در ۸۰۸ص). آگاهی خاورشناسان از شعرعربی، ساخت و روایت آن، سرچشمه آگاهی ما از آن دیوانها مانند جنگها و گزیده‌ها و امالی و نوادر و تذکره‌ها، سرایندگان حجاز و سوریا و عراق و ایران و مصر در روزگار جاهلی و اموی و عباسی.

۳. «پزشکی و داروشناسی و جانورشناسی و بهداشت جانوران» که از یونان و ایران و هند آمده است. (چاپ ۱۹۷۰ در ۴۹۸ص)؛ فهرست فهرستهای نسخه‌های خطی کتابخانه‌ها آنچه در بخش یکم نیامده است.

۴. «کیمیا و گیاه شناسی و کشاورزی ایرانی و یونانی» (چاپ ۱۹۷۱ در ۳۸۹ص). سزگین در این مجلد خود را در برابر سخنان برتلو و هلمیاری و کراوس و دایبر گذارده و گفته‌های آنان را نادرست دانسته است.

محمد عبدالله بن عبدالله حجازی این بخش را با بازدید یوسف عمادی به عربی درآورد و آن در کشور سعودی در ۱۹۸۶ چاپ شده است.

۵. «ریاضی» (چاپ ۱۹۷۴ در ۵۱۵ص). در این مجلد ما با آنچه از یونانی به عربی درآمده و آنچه دانشمندان ایران شهری و آرامی به نگارش درآوردند آشنا می‌شویم.

۶. «ستاره شناسی ایرانی و یونانی از ترجمه‌ها و تألیفها» (چاپ ۱۹۷۹ در ۵۲۱ص).

۷. «ستاره شناسی و اختربینی و شناخت آثار جوی و هواشناسی یونانی و ایرانی و عربی» (چاپ ۱۹۷۹).

در شماره‌های ۳ تا ۷ بیشتر دانشمندان ایرانی‌اند و یا در سرزمین ایران شهر پرورده شدند و بسیاری از آنها هم زردشتی و یهودی و مسیحی هستند.

۸. «فرهنگ‌شناسی یا لکسیکوگرافی» (چاپ ۱۹۸۲ در ۳۸۹ص) با فهرست فهرستها. این مجلد را هم دیدم و استاد در آن بسیار موشکافانه و ژرف نگرانه بررسی کرده و آنچه توانسته از هیچ فرهنگ‌نگار و لغوی فروگذار نکرده است. بخشهای آن چنین است:

- درباره بررسی‌های کنونی خاورشناسان و آگاهی‌های آنها از فرهنگ‌های تازی و نگارش فرهنگ‌های لاتینی به تازی که در اینجا استاد آگاهی‌های ارزنده‌ای به ما می‌دهد.
- آغاز و پیدایش و پیشرفت فرهنگ نویسی زبان عربی.
- سرچشمه آگاهی‌های ما از فرهنگ‌های تازی به تازی که در دو دسته برمی‌شمرد یکی بیست و هشت دفتر و دومی یازده دفتر.

- فرهنگ شناسان نخستین یا سخن‌شناسان شیوا (فصحاء) از ابن عباس تا غزله الخرقیة که ابن ندیم و قفطی از وی یاد کرده‌اند.
- فرهنگ شناسان عراق، یا درست بگویم ایران‌شهر، که بیشترشان ایرانی‌اند یا پرورده دانشگاه‌های ایرانی، در بصره و کوفه و بغداد.
- فرهنگ شناسان ایرانی از ابن بزرگ سده سوم که ازهری در «تهدیب» از او سود برده است (با آوردن صفحات آن) تا ابوالقاسم خوافی نیشابوری نیمه سده پنجم.
- فرهنگ‌شناسان مصر از ابوعلی هجری تا ابوسهل هروی که پیداست ایرانی است.
- فرهنگ‌شناسان افریقای شمالی از مهری تا ابو غالب تیانی از مرسیه.
- ناشناخته‌ها و دفترهای گمنامان.

۹. درباره دستور زبان تازی که بنگاه بریل در ۱۹۸۴ در لیدن در ۴۰۶ صفحه چاپ کرده و پس از فهرست مطالبها نخست سرسخن سرگین است سپس:
۱. دیباچه است درباره:

الف) آغاز آگاهی باختریان از دستور زبان عربی و تاریخ جستار آن و وضع کنونی آن. در اینجا از تدوین دستور زبان عربی به لهجه غرناطه به زبان اسپانیایی در آن شهر در ۱۵۰۵ و از ترجمه لاتینی «عوامل» گرگانی و «مبادی التصریف» زنجانی و «کافیة» ابن الحاجب و «مقدمه آجرومیة» صنهاجی یاد می‌گردد تا می‌رسد به کار مرکس (Merk) در تاریخ هنر دستور زبان سریانی به لاتینی که در آن گفته شده که دستور زبان عربی به منطق یونانی وابسته است و پس از او سه دانشمند دیگر این زمینه را دنبال کرده‌اند.

ب) آغاز گراماتیک یا دستور زبان عربی و پیدایش و دیگر گونیه‌های آن از کار یاران پیامبر و پیروان آنها و ابوالاسود دوئلی تا برسد به عبدالقاهر گرگانی.
ج) سرچشمه‌های آشنایی ما با چنین دستور و گراماتیک که آن‌هم خود دو گونه است:

نخست چهل و پنج سرگذشت و فهرست از «طبقات فحول الشعراء» جمعی تا «المزهر» سیوطی، دوم پندارشناسی یا دکسوگرافی بدینگونه:

الف) پانزده دفتر دربارهٔ روش بصریان و کوفیان و دوگانگی و ناسازگاری آنان از « اختلاف النحویین » ثعلب تا « الاسعاف فی الخلاف » ابن ایاز و « ایتلاف النصرة فی اختلاف نحاة الكوفة و البصرة » از گمنام.

ب) ده دفتر دربارهٔ نادرستی در گفتار از « الاستعظام للنحو ومن كان يلحنه من النحویین » از ابن شبه تا « التصحیف » و « التحریف » بلطی. از آنها است. « التنبیه علی حروف التصحیف » حمزه اصفهانی که از روی تنها نسخهٔ کتابخانهٔ مدرسهٔ مروی تهران دوبار چاپ شده و صفار ارآن خرده گرفته است (سزگین ۸ : ۲۰۰ و ۲۵:۹ و ۱۹۶ و ۲۰۰ و ۹ : ۲۴ و ۱۱۶) همچنین « التصحیف و التحریف » ابوالاحمد عسکری که در ۱۳۲۷ و « تصحیفات المحدثین » او که نیز چاپ شده است (البان سرکیس ۱۳۲۷) و تصحیح «التصحیف» صفدی (عکس ۳۵۲ مینوی) که در آن ۱۱ دفتر در بارهٔ تصحیف برشمرده است («المعجم العربی» نصار ۹۶-۱۱۵).

ج) دفترهایی که در آنها از انجمن گاهها و سخنرانیهای زبان‌شناسان (مجالس، امالی) یاد می‌گردد و بیشتر آنها از میان رفته و دوتایی از آنها مانده است یکی از ثعلب و دیگری از زجاج.

د) هفت دفتر ارزنده که در آنها به نکته‌هایی از تاریخ دستور زبان برمی‌خوریم از «الکتاب» سیبویه تا « الخصائص » ابن جنی (گنایس) و « خزانه الادب » بغدادی.

۲. دستور زبان‌شناسان عراق :

الف) شهر بصره از ابوالاسود دوئلی تا ابوالقاسم قصبانی، ۵۲ تن.

ب) شهر کوفه از معاذ هراء تا ابن السراج نحوی، ۲۵ تن.

ج) شهر بغداد و دیگر جاها که دانشمندانی گزین‌کننده و ناپیوسته به دسته‌های دیگر در آنجا پدیدار شده بودند از ابوعلقمه نحوی تا ابن شیطاء، ۴۲ تن.

۳. دستور زبان‌شناسان ایران از ابوحامد تا عاصمی، ۲۴ تن.

۴. دستور زبان‌شناسان سوریه و عربستان از یحیی بن حارث ذماری تا علی الجمل، ۹ تن.

۵. دستور زبان‌شناسان مصر از ابوعلی دینوری تا ذاکر نحوی، ۱۴ تن.

۶. دستور زبان‌شناسان آفریقای شمالی از حمدان نحوی تا احمد بن عماد مهدوی، ۵ تن.

۷. دستور زبان‌شناسان اسپانیا از جودی بن عثمان مغربی تا ابوالفتوح گرگانی، ۱۵ تن.

۸. دفترهای گمنام و بی‌نام، چهارتا.

۹. فلسفهٔ زبان و پیوستگی دستور زبان و منطق که بخشی است بسیار ارزنده و تازگی دارد.

در آغاز آن از آشنایی با اندیشهٔ یونانی و فلسفهٔ زبان و عرفان کنوستیک نوپیتاگورسیان و نوپلاتونیان و اندیشهٔ صابشیان حرانی که در روش باطنی اسماعیلیان پدیدار گشته بود

گفتگو شده سپس از نه فیلسوف ایران شهری یاد می‌گردد:

۱) جابر بن حیان که در «کتاب الاخراج» و «کتاب المنطق» و «کتاب الموسیقی» و «کتاب الخمسین» از دستور زبان و حروف سخن داشته است.

۲) الکندی که به نوشته حمزه اصفهانی در «التنبیه علی حروف التصحیف» رفع فاعلی و نصب مفعولی و جر اضافی را به سه گونه جنبش طبیعی: در میانه مانند جنبش آتش و هوا، از میانه مانند جنبش زمین و آب، به سوی میانه مانند جنبش آسمان، همانند دانسته است.

۳) حنین بن اسحاق که «احکام الاعراب علی مذهب الیونانیین» دارد.

۴) ابوالطیب احمد سرخسی فیلسوف که برای نخستین بار «کتاب الفرق بین نحو العرب و المنطق» نگاشته و به نوشته حمزه اصفهانی در همان دفتر الفبائی چهار حرفی برای درست نوشتن واژه‌های فارسی و یونانی و سریانی ساخته که شکل آنها در نسخه «التنبیه علی حروف التصحیف» نیست و شاید همان چهار حرف اوستایی را که کامل است و حرفهای صدا دار را دارد به کار برده باشد.

۵) فارابی که نزد سراج دستور زبان و اونزد وی منطق خوانده است و در «احصاء العلوم» از دانش زبان یاد کرده و در «الالفاظ المستعملة فی المنطق» و «کتاب الحروف» و «شرح العبارة» در فلسفه زبان کاوش نموده است. او در «الالفاظ المستعملة» که گویا در آن از هنر دستوری (تخته گراماتیکی) دیونوسیوس تراکیایی شاید از ترجمه سریانی یوسف خوزستانی از آن بهره برده باشد واژه‌های دستوری منطق را بر شمرده است. او در «الحروف» از پیدایش سخن و دانش زبان یاد کرده و از آن برمی‌آید که وی با چندین زبان مانند یونانی و سریانی و هندی و فارسی و سغدی و بادستور زبانهای یونانی و فارسی آشنا بوده است. من دو گفتار دارم که در آنها از ماندگی دستور زبان و منطق و از پیوند این دو نزدیک کرده‌ام: یکی در «مجله ادبیات تبریز»، سال ۱۳۵۴ (ص ۱۴۹). دومی در باره گزارش نامه فارابی که در «مجله معارف» چاپ شده است.

این را هم می‌دانیم که ابن سینا را نیز در این باره سخنانی است که سزگین از او یادی نکرده است.

۶) یحیی بن عدی که در داستان گفتگوی سیرافی و متی قنائی نامش هست و «مقاله فی تبیین الفصل بین صناعة المنطق الفلسفی والنحو العربی» (ش ۱۳۷۶ طباطبائی در مجلس) دارد.

۷) اخوان صفاء که در «الرسائل»، بخش علوم طبیعی دفتر هفدهم، از فلسفه زبان به خوبی سخن داشته‌اند. بوزانی در گزیده خود از این رسائل به ایتالیایی در دنبال این دفترگزینی از «اسباب حدوث الحروف» یا «مخارج الحروف» ابن سینا را که با

سخنان اخوان صفا نزدیک است گذارده است.

۸) ابوسلیمان منطقی سجستانی که دربارهٔ دستور زبان و منطق سخنی دارد و می‌گوید که نحو عربی منطق عربی است و منطق یونانی نحو عقلی است.
 ۹) خوارزمی که در « مفاتیح العلوم » از گونه‌گون اعراب به روش فیلسوفان یونانی یاد کرده است.

در پایان این مجلد حواشی مجلد ۹ و ۲ و ۸ گذارده شده است.

این نکته را باید گفت که این گونه بخش‌بندی استاد سزگین گویا بر این پایه است که این دانشمندان در کجا دستور زبان آموخته و در کجا کار علمی کرده و از کدام دسته‌اند نه اینکه از کدام نژادند و از کدام خاندان. چون می‌بینیم که در هریک از این جایگاه‌های جغرافیایی کسانی برآمدند که از مردم جایگاه دیگرند و از آن سامان نیستند.
 این را هم باید گفت که در آن روزگاران فارس و عراقی جدای از هم نبوده و همگان در یک سرزمین فرهنگی می‌زیستند و آنان یا سوریستانی هستند یا قبطی و آفریقایی و اندلسی و عربستانی و یا از مردم ایران شهر که عراق پاره‌ای از آن است و همه آنها خوشه‌چین آموزشگاه‌های سورستان و ایران‌شهرند و از رهگذر فرهنگی جز به این دوجا پیوستگی نخواهند داشت.

استاد سزگین در گفتگوی از آغاز « دستور زبان عربی » (ص ۵) و در سرگذشت ابوالاسود دوئلی (ص ۳۱) از داستان دستورنویسی او یاد می‌گذرا کرده و گفته که شاید او به انگیزه فرمان‌روای روزگارش نگارش دستور زبان را آغاز کرده باشد تا مردم را از لغزش و خطای در سخن و گفتار بازدارد. نگارش این دستور گویا آنگاه آغاز شده است که یاران پیامبر و پیروان آنان به گردآوری و برخواندن و درست خواندن (قرائت و تجوید) قرآن پرداخته‌اند و در این هنگام بود که این دستور پایه‌ریزی شده است.

دامنه جستجو و گفتگو در این زمینه بسیار گسترده است و چندین کتاب فرنگی در این باره داریم (ص ۳ و ۴) استاد سزگین نخواست است که چندان بدان بپردازد. یکی از چشمه‌های خوب فرنگی دربارهٔ تاریخ دستورنویسان عربی «مدرسه‌های نحوی عربها» Die Grammatische Schulen der Araber است از فلوگل Flügel (چاپ ۱۸۶۲) که هنوز با ارزش است (۳:۸ و ۳:۹).

کار استاد سزگین که در هر مجلد به سال ۴۳۰ پس می‌کند چنانکه در « فهرست کتابهای چاپی دربارهٔ خاورمیانه » نشر کتابخانه بریل در ۱۹۸۱ (ص ۴۳ و ۴۴) آمده است، بایستی به چهارده مجلد برسد. مجلد نهم آن که تازگی‌ها از چاپ برآمده است دربارهٔ دستور زبان عربی یا گراماتیک است که آن را هم شناسانده‌ام. دهم و یازدهم آن دربارهٔ فرهنگ

و ادب است و تاریخ و شناخت و ساختمان و هنر ادبی، دوازدهم در گیتی‌شناسی یا فیزیک و هنر و فن یا تکنیک و شناخت شهرها و کشورها یا ژئوگرافی و خنیاگری یا موسیقی، سیزدهم در باره فلسفه و منطق و اتیک و پولیتیک یا اخلاق و فلسفه، چهاردهم درباره آشنایی با تاریخ دانش و شناخت در کشورهای اسلامی. همه اینها در دست نگارش است و برای چاپ آماده خواهد شد.

استاد سرگین دره‌مه این دفترها از یکم تا نهم که دره‌مه تا به نیمه سده پنجم می‌رسد گذشته از فهرستهای کتابخانه‌های جهان دره‌مه زبانهای خاوری و باختری که بسیاری از آنها را خود دارد و کتاب‌شناسیهای نشر شده آن هم به زبانهای گوناگون، و گذشته از اینکه او بسیاری از کتابخانه‌های آسیا و اروپا را خود دیده است؛ از آنچه در درون کتابهای آن هنر و دانشی که وی از آن جستجو می‌کند آمده است نیز چشم نمی‌پوشد و از بسیاری از دانشمندان و بسیاری از دفترها و نگارشهایی یاد می‌کند که در لابلای دفترهای دیگر نام آنها هست و بس. او بسیاری از نکته‌های پیوسته به آیین شیعی را از فهرستهای شیعی امامی کهن مانند نگارشهای طوسی و نجاشی و کشی و ابن شهر آشوب بیرون می‌کشد.

گویا اکنون بسیاری از فهرستها که ما در ایران نوشته‌ایم یا دفترهایی که به چاپ رسانده‌ایم به او نرسیده است و می‌بینیم که او در برخی از جاها از فرهنگ ما به دور است. خوب است که دانشگاه و وزارت فرهنگ از کار استاد سرگین بیشتر آگاه باشد و دوره کتاب او را برای کتابخانه‌های تحقیقی فراهم کند و کاری کند که وی از فرهنگ ما بیشتر آگاهی یابد - چون کار او جهانی است. دولتهای عربی مبالغی گزاف در دسترس او گذارده و او هم با آن بنیاد خویش را گسترده‌تر ساخته است.

خوب است که استاد بازم سری به ایران بزند و با کتابخانه‌های دانشگاهی و فرهنگی تهران و قم و مشهد بیشتر آشنا شود و از نسخه‌های گرانبهای ما و فهرستها و مجلات کتاب‌شناسی ما بهتر و بیشتر آگاه گردد تا در کار علمی او کم و کاستی هرچه کمتر دیده شود. اگر خدای ناکرده کجی و کمی و کاستی در این کار گسترده و پهناور او باشد، باید در بررسی آن‌گاه را از کمبود منابع دانست نه از کوتاهی و ریزی او. و خواننده باید تنها به خود نگاه نکند بلکه باید به وضع کنونی او بنگرد.

باری استاد در این کار ارزنده خود که بیشتر جاها پیشینه تاریخی ایرانی و یونانی و سریانی و هندی را هم در آغاز آورده، هم چگونگی آشنایی ما را با فرهنگ این مردم گوناگون یاد کرده و هم به ویژه رشته‌ای از فرهنگ دیرینه و دیرپای ما مردم

ایران را روشن ساخته وهم درلابلای شناساندن نگارشهای تازی آنچه را که ما به فارسی کهن و نونوشته ایم فراموش نکرده است. من از خداوند بزرگوار فزونی پیشرفت او را در این کارپرازش جهانی خاوری خواستارم.

من از آقای دکتر چنگیز پهلوان بسیار سپاسگزارم که دست به کار بزرگ ترجمه این سرچشمه فرهنگی زده و امیدوارم که بتواند همه مجلدات آن را به زبان شیرین فارسی درآورد تا جستارگران فرهنگی ما از آن بهره یابند.

یادداشت مترجم

با انتشار نه جلد از کتاب «تاریخ نگارشهای عربی» اثر فواد سزگین سنت گرانقدری در زمینه‌ی فهرست‌نویسی منابع شرق‌شناسی به‌زبان آلمانی تداوم می‌یابد. فواد سزگین در آغاز قصد داشت کتاب «تاریخ ادبیات عربی» * اثر شرق‌شناس مشهور آلمانی، کارل بروکلن را با افزودن نسخه‌های خطی استانبول تکمیل کند. اما در جریان کار از طرح نخستین چشم پوشید و تصمیم گرفت از سویی درحد امکان تمامی فهرستها و پژوهشهایی را که پس از اثر بروکلن انتشار یافته بود در اثر خود بگنجانند و از سویی دیگر در باره‌ی ادبیات چاپی و نسخه‌های خطی دست به تحقیق مستقل بزنند. ثمره‌ی این تصمیم کار عظیمی است که بخش بزرگی از آن اکنون در دسترس ما قرار دارد.

اثر فواد سزگین منابع مورد نظر را تا سال ۴۳۰ هجری برمی‌رسد و از این نظر دوره‌ی کوتاهتری را نسبت به اثر بروکلن هدف گرفته است. ولی منابعی که او برای این دوره عرضه می‌کند گسترده‌تر از اثر شرق‌شناس آلمانی است. از این گذشته نگرش سزگین با نگرش بروکلن تفاوت‌هایی دارد که در سراسر «تاریخ نگارشهای عربی» به چشم می‌خورد.

درباره‌ی فایده‌ی این دو اثر بزرگ و اهمیت آنها سخن بسیار می‌توان گفت اما همین نکته بس که امروزه هیچ شرق‌شناس و پژوهنده‌ی تمدن اسلامی را نمی‌توان یافت که از مراجعه به این دو اثر بی‌نیاز باشد و در پژوهشها و جستجوهایش به آنها بازنگردد. به همین خاطر ضرورت دارد که این کتابها و اصولاً چنین اثرهایی برای گستراندن دانش و ژرفتر

* بخشی از اثر سهم بروکلن را که حاصل پنجاه سال پژوهش مستمر این شرق‌شناس بزرگ است به‌فارسی در آورده‌ام که امیدوارم به‌زودی انتشار یابد.

ساختن پژوهش به فارسی در آیند تا حوزه‌ی وسیعی از دست‌داران این رشته از دانش‌ها از آنها بهره بگیرند و برغنا‌ی تبعات خود بیفزایند. تا جایی که می‌دانم تنها شمار اندکی از محققان ایرانی از اثر بروکلن و اثر سزگین مستقیماً فایده برده‌اند. عده‌ای نیز که شمار آنان زیاد نیست ناچار بوده‌اند به آن مقدار از ترجمه‌ی عربی آنها که انتشار یافته رجوع کنند تا نیاز علمی خود را برطرف سازند. از همین رو ترجمه‌ی دو اثر یاد شده يك ضرورت فرهنگی در جامعه‌ی ما به شمار می‌رود. از سوی دیگر نباید با استدلال کسانی که می‌پندارند ترجمه‌ی عربی ما را از ترجمه‌ی فارسی بی‌نیاز می‌سازد موافقت داشت و در انتظار پایان گرفتن ترجمه‌ی عربی از کوشش مستقل در زبان فارسی چشم پوشید. چنین کاری نه به سود فرهنگ ایران است، نه نیاز جامعه‌ی پژوهشی ما را برآورده می‌کند و نه استفاده‌ی گسترده از دو اثر نامبرده را امکان‌پذیر می‌سازد.

عربان سالها پیش تنها بخشی از اثر بروکلن را به عربی در آوردند و سپس از ادامه‌ی کار چشم پوشیدند و اکنون که به ترجمه‌ی عربی اثر سزگین دست زده‌اند مانند ترجمه‌ی بروکلن روشهایی خاص خود به کار می‌بندند که با سلیقه و ذوق و دقت ما هماهنگ نیست. به همین خاطر مدتی پیش به بررسی‌های مقدماتی برای ترجمه‌ی اثر سزگین دست زدم و به این نتیجه رسیدم که پیش از ترجمه‌ی متن اثر لازم می‌آید نخست بخش کتابخانه‌ها و مجموعه‌های نسخه‌های خطی که در چند جلد از کتاب «تاریخ نگارهای عربی» پراکنده است به فارسی درآید تا به اصطلاح کلید ترجمه‌ی متن فراهم آورده شود. زیرا پیش از آن که کوتاه سازی‌های لازم در زبان فارسی انجام پذیرد، نامهای کسان و جایها یکدست شود و معنای کوتاه سازی‌های سزگین روشن شود و خلاصه روشی برای ترجمه تنظیم گردد، نمی‌توان به ترجمه‌ای هماهنگ و قابل فهم روی آورد. کتاب حاضر بازده همین نگرش است.

فواد سزگین در جلد‌های ۱، ۳ و ۵ از کتاب «تاریخ نگارهای عربی» اطلاعات زیادی درباره‌ی کتابخانه‌ها و مجموعه‌های نسخه‌های خطی عربی به دست داده است. او برای آن که استفاده از اطلاعات مهم را آسان سازد به جای آن که هر بار آگاهی‌های تازه‌ی خود را در جلد‌های بعد بر اطلاعات پیشین بیفزاید، فهرست جامعی که شامل اطلاعات جلد‌های ۱ تا ۵ نیز می‌شود در جلد ۶ از اثر خود آورده است. با این حال چون در جریان پژوهش‌ها و

جستجوهایش به منابع تازه تری برخورد کرده است به ناچار در جلد ۸ از اثر خود، بخش جداگانه‌ای به این اطلاعات تازه اختصاص داده است. من این آخرین اطلاعات او را نیز به فهرستهای قبلی افزوده‌ام و هر مورد را در جای خود گذاشته‌ام که حاصل آن کتاب کنونی است. بنابراین، کتاب حاضر تمامی اطلاعات سزگین را در زمینه‌ی یاد شده در مجلدات ۱ تا ۹ در بر می‌گیرد و فهرست کاملی در اختیار خواننده‌ی فارسی زبان قرار می‌دهد که حتی در خود اثر اصلی نیز به این صورت و یکجا وجود ندارد. طبیعی است که این پژوهنده‌ی خستگی‌ناپذیر در جلدهای بعدی اثر خود اطلاعات دیگری فراهم آورد، بدین سبب در تنظیم کتاب حاضر روشی برگزیده‌ام که به آسانی می‌توان آن اطلاعات بعدی یا هر آگاهی تازه‌ای را بی‌آن که به این نظم آسیبی برسد، بر فهرست کنونی افزود و آنها را در مکان مناسب خود جای داد.

در کتاب حاضر کشورهای جهان به ترتیب الفبای فارسی ذکر شده‌اند و سپس شهرها یا به اصطلاح زیرعنوانهای گوناگون در داخل هر کشور به ترتیب الفبای فارسی آورده شده‌اند. هر شهر، مکان یا فهرستی شماره‌ای خاص خود دارد که کار ارجاع دادن به آن را آسان می‌سازد و از این گذشته همان گونه که آمد افزودن آگاهیهای تازه را نیز، بی‌آن که نظم کنونی بشکند، ممکن می‌کند. ولی نظام الفبایی در داخل هر شهر یا به عبارت دیگر در داخل هر زیرعنوان رعایت نشده و تمامی اطلاعات به ترتیبی که سزگین آورده ذکر شده است، زیرا این کار نه ضروری بود و نه شاید چندان سودمند. خود سزگین نیز از رعایت نظام الفبایی در داخل چارچوبهای اصلی چشم پوشیده است. البته فهرستی که در پایان کتاب تنظیم کرده‌ام به‌رحال کار بازیابی اطلاعات را آسان و سهل می‌سازد و هر اطلاعاتی را با شیوه‌های گوناگون می‌توان ردیابی کرد. مثلاً از طریق نام مؤلف، نام شهر یا نام کشور. امیدوارم این فهرست به کار پژوهشگران و کتابداران بخورد و کل کتاب حاضر گامی دیگر در جهت یکدست کردن نام مکانها و کسان در زبان فارسی به حساب آید. از این گذشته فهرستی سه زبانه (فارسی، عربی، آلمانی) شامل نام کشورها و شهرها در پایان کتاب فراهم آمده است که به نوبه‌ی خود می‌تواند برای پژوهشگران مفید باشد. این فهرست را در جریان کار و براساس الفبای فارسی تنظیم کرده‌ام.

در این جا لازم می‌دانم یادآور شوم که کتاب حاضر گذشته از نسخه‌های خطی عربی آگاهیهای بسیاری در باره‌ی نسخه‌های خطی به زبانهای دیگر، و در آن میان فارسی، نیز به دست می‌دهد و از این نظر نیز مفید است.

در پایان بخش کتابخانه‌ها و نسخه‌های خطی عربی در جهان پیوستی افزوده‌ام که

حاوی کتابشناسی جلد اول سزگین است و مشخصات آن در همان قسمت آمده است. بدین ترتیب اسباب لازم برای ترجمه‌ی جلد اول «تاریخ نگارشهای عربی» آماده است. ترجمه و تنظیم کتاب حاضر مدتی پیش آغاز گردید و به پایان رسید اما امکان چاپ آن پیش نیامد. سرانجام ناچار کار چاپ کتاب را خود آغاز کردم و نظر به هزینه‌ی سنگین حروف چینی چاره‌ای ندیدم جز آن که به حروف چینی کنونی تن در دهم و از کمال مطلوب چشم ببوشم. به همین علت نتوانستم برای به ویژه نامهای عربی اعراب بگذارم و در اعراب‌گذاری لاتین نیز به امکانات حروف چینی بسنده کردم. اگر چاپ دیگری ممکن شود در آن هنگام رفع این نقص نیز ممکن خواهد شد. در مرحله‌ی پایانی کار حروف چینی و چاپ، مدیریت محترم انتشارات معارف که تازه تأسیس گشته است از وجود کتاب با خبر شد و پیشنهاد کرد آن را در سلسله‌ی انتشارات خود جای دهد. من این پیشنهاد را پذیرفتم تا از زیر بار سنگین هزینه‌ی چاپ رهایی بیابم.

در کار ترجمه‌ی کتاب حاضر همواره از پشتیبانی و تشویق استاد ارجمند جناب آقای محمد تقی دانش‌پژوه برخوردار بوده‌ام و از همین‌رو از ایشان که خدمات ارزنده و ماندگاری در زمینه‌ی تهیه‌ی فهرستهای ایرانی انجام داده‌اند و هفتاد و پنجمین سال زندگی پرثمر خود را پشت سر گذاشته‌اند تقاضا کردم مقدمه‌ای بر این ترجمه بنگارند. مقدمه‌ی فاضلانهای ایشان مرا از نگارش مقدمه‌ای جداگانه در معرفی اثر سزگین در این جلد منصرف کرد.

برای ضبط درست نامهای کسان و جایها ناچار بودم به فرهنگها و مراجع و افراد گوناگون رجوع کنم. در مجموع کوشیده‌ام نامها را سازگار با ساخت زبان فارسی درست بنویسم. بدیهی است که ضبط فارسی این همه نام و نشان نمی‌تواند خالی از اشکال باشد. به این امید هستم که صاحب‌نظران با راهنماییهای خود مرا یاری دهند تا بتوانم کاستیهای کتاب کنونی را از میان بردارم. از کسانی که وقت گرانبهای خود را به من دادند تشکر می‌کنم. در این میان شایسته است از دانشمند محترم آقای دکتر محمدامین ریاحی که مرا در ضبط نامهای کسان و جایهای کشور ترکیه یاری دادند صمیمانه سپاسگزاری کنم. همچنین لازم می‌دانم از دوست نویسنده و فاضل آقای جعفر مدرس صادقی که با دقت و دلسوزی مرا در کار غلط‌گیری و تهیه‌ی فهرست پایانی کتاب کمک

کرد تشکر کنم. کتاب حاضر اگر به پایان رسید به خاطر آن بود که از همدلی و شکیب و تشویق همسرم دکتر زینت توفیق برخوردار بوده‌ام و در سپاس از او هر چه بنویسم کم است. درباره‌ی روش کار خود و نشانه‌های کوتاه شده‌ای که به کار برده‌ام جداگانه توضیح داده‌ام. باز لازم می‌دانم از همه‌ی صاحب‌نظران و متخصصان تقاضا کنم مرا از راهنمایی‌های خود محروم نسازند و هر ایراد و عیبی که مشاهده می‌کنند به من که در دوره‌ی دشواری از زندگی خود این کتاب را فراهم آورده‌ام با بزرگواری تذکر بدهند.

چنگیز پهلوان

مهر ۱۳۶۶

معنای نشانه‌های کوتاه شده در کتاب

ه	=	هجری قمری
م	=	میلادی
بی جا	=	مکان انتشار ذکر نشده
بی تا	=	بی تاریخ
س	=	سال
س	=	سطر
(ص)	=	صلوات الله علیه
(ع)	=	علیه السلام
همانجا = برای کتاب و مقاله‌ای که پیشتر مشخصات آن ذکر شده به منظور جلوگیری از تکرار غیرلازم		
نک	=	نگاه کنید به
ص	=	صفحه
صص	=	صفحه‌ها
درگذ	=	در گذشته‌ی
زا	=	زاده‌ی
ش	=	شمسی
ش	=	شماره
ج	=	جلد
چ	=	چاپ

چند توضیح درباره‌ی روش کار مترجم

۱. نامهای خاص را به همان ترتیب که در عربی هستند یا در فارسی تلفظ می‌شوند ضبط کرده‌ام مگر در موارد معینی که در فارسی شهرت دیگری یافته‌اند یا معادل فارسی برای آنها به کار برده‌ام:

مثل موزه‌ی بریتانیا به جای بریتیش موزیوم
دیوان هند به جای ایندیا آفیس

کتابخانه‌ی دولتی برابر Biblioteca di Stato

ولی: دارالکتب، الازهر، لایپزیگ، لیدن و... را به همین شکل آورده‌ام.

۲. اگر دو سال هجری قمری و میلادی کنار هم بیایند رقم اول همیشه هجری قمری است و رقم دوم همواره میلادی است که با خط مایل از هم جدا شده‌اند. در این صورت ذکر نشانه‌ی هجری قمری (یعنی ه) و نشانه‌ی میلادی (یعنی م) نیامده است:

مثل ۱۳۸۹/۱۹۶۹

۳. سالهایی که به تنهایی آمده‌اند همواره با نشانه‌ی کوتاه شده‌ی خاص آن سال است:

مثل ۱۹۶۰ م

۵۸۸۰

۴. در مورد تطبیق سالهای هجری قمری و میلادی در صورتی که مرکب باشند و

یک دوره را بنمایانند چنین عمل کرده‌ام:

مثل ۱۳۶۵-۱۳۸۲/۱۹۴۶-۱۹۶۲

یعنی دو سال از یک جنس با خط تیره از هم جدا شده‌اند (نخست هجری قمری) و بعد

خط مایل گذاشته شده که پس از آن به همان ترتیب سالهای میلادی می‌آید. در این حالت

نیز از ذکر نشانه‌های ه، م چشم پوشیده‌ام.

۵. سالهای میلادی که در يك مجموعه آمده است بدون ذکر نشانه‌ی م است:

مثل ۱۹۰-۱۸۵/۱۹۶۴/۱۰

که شماره‌ی اول (یعنی ۱۰) معرف جلدیادقتر است، شماره‌ی دوم (یعنی ۱۹۶۴) معرف سال میلادی انتشار است، و شماره‌های سوم و چهارم (یعنی ۱۸۵-۱۹۰) معرف صفحه‌های آن دفتر است.

۶. اگر سال شمسی پیش از میلادی آمده باشد چنین عمل کرده‌ام:

۱۳۲۶ ش (۱۹۴۷ م)

در این شکل نخست سال شمسی همراه با نشانه‌ی کوتاه شده (ش) آمده است و سپس سال میلادی در دو کمان همراه با نشانه‌ی کوتاه شده‌ی آن (م) قرار دارد.

۷. اگر نشانه‌ی ج پس از عدد بیاید به معنای تعداد مجلدات است:

مثل ۲ ج یعنی در دو جلد است. ولی اگر پیش از عدد بیاید منظور آن جلد خاصی است که مطلب مورد نظر در آن قرار دارد:

مثل ج ۲ یعنی در جلد دوم.

۸. نشانه‌های کوتاه‌شده‌ی مجله‌ها و نشریه‌های خارجی را به‌همان صورت که در اثر سزگین آمده حفظ کرده‌ام و به فارسی ترجمه نکرده‌ام. برابرنهادی فارسی یا ترجمه‌ی عنوان آنها در بخش «فهرست نشانه‌های کوتاه شده‌ی نشریه‌ها» و در کتابشناسی پایانی آمده است و خواننده می‌تواند به آسانی به آن بخش‌ها برگردد و آگاهی لازم را بیابد. در این زمینه يك استثنا وجود دارد. هنگامی که نام مجله‌ای عربی زبان دارای عنوانی به يك زبان اروپایی هم باشد در این صورت نام کامل عربی آن را آورده‌ام مثل: به جای RIMA آورده‌ام: مجلة معهد المخطوطات العربية.

۹. در مورد نوشتن اعداد همواره نگارش از راست به چپ رعایت شده است مثل:

۸۶۰-۳۵۰

۱۰. در مورد شماره‌ی مجلدات نشریه‌ها اعداد به تنهایی آمده‌اند مثل:

مجلة اللغة العربية بدمشق ۵۰/۱۹۷۵/۶۹۶-۷۰۶ و از ذکر نشانه‌ی جلد خود-

داری شده است. در این جا عدد ۵۰ معرف پنجاهمین شماره‌ی آن نشریه است.

۱۱. در مورد آثاری که يك جلد آن در چند جزء چاپ شده است خواه کتاب یا

نشریه باشد بین شماره‌ی جلد و آن جزء علامت بخش بر (:) گذاشته شده است مثل:

المورد ۵: ۱/۱۹۷۶/۹۶-۹۹

عدد اول یعنی ۵ معرف جلد و عدد دوم پس از علامت بخش بر یعنی ۱ معرف آن جزء

خاص است.

یادداشت مؤلف

برای آن که استفاده از « فهرست کتابخانه‌ها » را (ج ۱، صص ۷۰۶ - ۷۶۹، با افزوده‌های ج ۳، صص ۳۹۱-۴۱۰ و ج ۵، صص ۴۴۱-۴۵۸) با آوردن افزوده‌ی دیگر دشوار نسازم، در این جا فهرستی جامع* فراهم آورده‌ام که فهرستهای پیشین را در برمی‌گیرد و آنها را تکمیل می‌کند.

در فهرست حاضر، گذشته از آگاهیهای پیشین، اطلاعات مربوط به مجموعه‌های کتابهای مسیحی - عربی، مجموعه‌های پاپیروسها و اسناد، و همچنین مقاله‌هایی که به توصیف نسخه‌های خطی متعدد (که دارای موضوعی واحد یا در کتابخانه‌ای واحد هستند) یا مجموعه‌های بزرگ رسالات می‌پردازند، اضافه شده است. برعکس در این جا از تکرار عنوان مقاله‌هایی که فقط مربوط به نسخه‌ی خطی واحدی می‌شوند، و در مجلدات اثر حاضر در جای خود از آنها یاد شده است، پرهیز کرده‌ام.

کتابخانه‌های کوچک و نامهمی که خارج از کشورهای شرقی قرار دارند، به طور کامل فهرست نشده‌اند. در این رابطه به کتابهای « اویسن » و « پیرسن » ارجاع داده شده است. مشخصات این کتابها و کتابشناسیها و مراجعی را که بیشتر تهیه شده‌اند در زیر می‌آورم :

* همان طور که آورده شد در این هنگام هنوز ج ۸ از « تاریخ نگارشهای عربی » چاپ نشده بود و من آگاهیهای آن جلد را نیز بر فهرست یاد شده‌ی او افزوده‌ام. م.

۱. مراجع عمومی به زبانهای اروپایی

گابریلی. فرهنگ کتابشناسیهای اسلامی. ج ۱: کتابشناسی عمومی.

G. GABRIELI, Manuale de bibliografia musulmana. 1: Bibliografia generale. Rom 1916.

هازه. فهرستهای نسخه‌های خطی مسیحی-شرقی. به کوشش فسler:

F. HAASE, Christlich-orientalische Handschriftenkataloge in: Ehrengabe deutscher Wissenschaft..., hsg. von F. FESSLER. Freiburg 1920, S. 559-573.

گوتشالک. کتابخانه‌ی دولتی پروس. فهرست بخش شرق‌شناسی کتابخانه:

(W. GOTTSCHALK.) Preußische Staatsbibliothek. Katalog der Handbibliothek der Orientalischen Abteilung. Leipzig 1929.

سیمون. فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی اروپا که دارای نسخه‌های خطی عربی مسیحی‌اند:

J. SIMON, Répertoire des bibliothèques publiques et privées d'Europe contenant des manuscrits arabes chrétiens in: Orientalia 7/1938/239-264.

گراف. تاریخ ادبیات عربی مسیحی. ج ۱. واتیکان ۱۹۳۳. تجدیدچاپ ۱۹۶۶. مقدمه صص ۲۹-۳۵:

G. GRAF, Geschichte der christlichen arabischen Literatur. Bd. I. Vatikanstadt 1944 Nachdr. 1966, Einl. S. 29-35.

وایدا. فهرست فهرستها و سیاهه‌های نسخه‌های خطی عربی:

G. VAJDA, Répertoire des catalogues et inventaires de manuscrits arabes. Paris 1949.

داغر. فهرست کتابخانه‌ی خاور نزدیک و میانه. پاریس ۱۹۵۱- (همچنین نک. الحسنی.
در: مجله‌ی المجمع العلمی العربی بدمشق ۳۱/۱۹۵۶/۳۱۳):

J. A. DAGHER, Répertoire des bibliothèques du Proche et du
Moyen-Orient. Paris 1951.

مونتی. نسخه‌های خطی تاریخی عربی-افریقای:

V. MONTEIL, Les manuscrits historiques arabo-africains in:
Bull. IFAN, sér. B 27/1965/531-542. 28/1966/668-675, 29/
1967/599-603.

گرومن. پاپیروس شناسی عربی:

A. GROHMANN, Arabische Papyruskunde. Leiden 1966 (Hand-
buch der Orientalistik. I. Abt., Erg.-Bd. 2).

اویسمن. نسخه‌های خطی عربی در جهان. کتابشناسی فهرستها:

A. J. W. HUISMAN, Les manuscrits arabes dans le monde. Une
bibliographie des catalogues. Leiden 1967,

پیرسن. نسخه‌های خطی شرقی در اروپا و امریکای شمالی:

J. D. PEARSON, Oriental Manuscripts in Europe and North
America. A Survey. Zug: Inter Documentation Company 1971
(Bibliotheca Asiatica 7).

پیرسن. مقاله‌هایی در باره‌ی مجموعه‌های شرقی:

J. D. PEARSON (Ed.), Papers on Oriental library collections.
Zug: Inter Documentation Company 1971 (Bibliotheca Asia-
tica 8).

اوتاس. یادداشت‌هایی درباره‌ی برخی کتابخانه‌های عمومی و نیمه‌عمومی در خاور نزدیک و
میانه که نسخه‌های خطی فارسی و نسخه‌های خطی اسلامی دارند:

Bo UTAS, Notes on some public and semi-public libraries in
the Near and Middle East containing Persian and other Mos-
lem manuscripts in: AO 33/1971/169-192.

چودلر، کتابخانه‌های شرق. پژوهشی بین‌المللی و تطبیقی:

G. CHOUDLER, *Libraries in the East. An international and comparative study*. London und NewYork 1971 (Interbiblis 1).

۲. مراجع عمومی به زبانهای دیگر

افشار، ایرج. کتابشناسی فهرستهای نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های دنیا. تهران ۱۳۳۷ ش (۱۹۵۸). (برای فهرستهای نسخه‌های خطی عربی در کتابخانه‌های خاور نزدیک نیز سودمند است).

داغر، یوسف اسعد. فهرس المكتبة الوطنية العربية في الخافقين (عنوان فرانسوی:

Répertoire bibliographique de la bibliothèque arabe).

بیروت ۱۹۴۷ م (همچنین نک. عمر رضا کحاله در: *مجلة المجمع العلمي العربي بدمشق* ۱۹۴۷/۲۲-۴۵۷-۴۵۸).

شبوخ. فهرس الفهارس المصورة بمعهد المخطوطات العربية. در: *مجلة معهد المخطوطات العربية* ۱۹۵۸/۴-۱۳۷-۱۵۲.

شیخو، لویس. المخطوطات العربية لكتبة النبرانية. بیروت ۱۹۲۴ م (همچنین نک. محمد کردعلی در: *مجلة المجمع العلمي العربي بدمشق* ۱۹۲۵/۵-۴۲).

دوطرازی، فیلیپ. المخطوطات المصورة والمزوقة عند العرب. حلب ۱۹۴۷ م (همچنین الحسنی در: *مجلة المجمع العلمي العربي بدمشق* ۱۹۴۷/۲۲-۳۶۹-۳۷۰).

دوطرازی، فیلیپ. خزائن الكتب العربية في الخافقين. ۴ ج. بیروت ۱۹۴۷-۱۹۵۱ (همچنین نک. محمد کردعلی در: *مجلة المجمع العلمي العربي بدمشق* ۱۹۴۱/۱۶-۷، و عارف التکدی در: *مجلة المجمع العربي بدمشق* ۱۹۵۲/۲۷-۲۷۱).

عواد، کورکیس. المخطوطات العربية خارج الوطن العربي. در: *المورد* ۱۹۷۶/۱:۵-۱۷۱-۲۴۶ (همچنین نک. هلال ناجی در: *المورد* ۱۹۷۷/۱:۶-۲۹۰-۲۹۱).

قائمة ببليوگرافيه بفهارس المخطوطات العربيه و الشرقيه المحفوظة بدار الكتب و المكتبات الملحقة بها (عنوان انگليسي:

List of Catalogues of Oriental manuscripts).

قاهره ١٩٥٩ م.

يوسف، زكريا. مخطوطات الموسيقى العربيه في العالم. ج١: مخطوطات ايران. بغداد ١٩٦٦ م. ج٢: مخطوطات اقطار المغرب العربى. همانجا ١٩٦٧ م. ج٣: مخطوطات الهند، باكستان، افغانستان. همانجا ١٩٦٧ م.

فهرست نشانه‌های کوتاه شده و عنوان کامل نشریه‌ها

فهرست نشانه‌های کوتاه شده و عنوان کامل مجله‌ها و نشریه‌های ادواری که در فهرست کتابخانه‌ها به کار رفته است*:

AION - Annali. (Reale) Istituto orientale di Napoli

سالنامه‌ی مؤسسه‌ی (سلطنتی) شرقی ناپل

AKM - Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes

رساله‌های شرق‌شناسی

AO - Acta orientalia

گزارشهای شرقی

AO Hung. - Acta orientalia. Academia scientiarum hungarica

گزارشهای شرقی آکادمی علوم مجارستان

Arch. Or. - Archiv orientální

بایگانی شرقی

BEO - Bulletin d'études orientales

گزارشنامه‌ی پژوهشهای شرقی

* در متن همه‌جا نشانه‌های کوتاه شده‌ی لاتینی مجله‌ها و نشریه‌های ادواری را به کار برده‌ام مگر مواردی که عنوان اصلی به عربی یا فارسی باشد. ترجمه‌های فارسی که در اینجا آورده‌ام فقط به خاطر آن است که خواننده‌ی فارسی زبان با مضمون کلی عنوانها آشنایی پیدا کند. م.

Bibl. Or. - Bibliotheca orientalis

کتابخانه‌ی شرقی

Bibl. Vost. - Bibliografija vostoka

کتابشناسی شرقی

BIE = Bulletin de l'Institut égyptien (d'Égypte)

گزارشنامه‌ی مؤسسه‌ی مصری (مصر)

BIFAO - Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale

گزارشنامه‌ی مؤسسه‌ی فرانسه برای باستان‌شناسی شرقی

BKO - Beiträge zur Kenntnis des Orients

رساله‌هایی در شناخت شرق

BSOAS = Bulletin of the School of Oriental and African Studies

گزارشنامه‌ی مدرسه‌ی مطالعات شرقی و افریقایی

Bull. IFAN - Bulletin de l'Institut français d'Afrique Noire

گزارشنامه‌ی مؤسسه‌ی فرانسوی افریقای سیاه

CRAS - Comptes rendus de l'Académie des Sciences de Russie

گزارشهای آکادمی علوم روسیه

Isl. Cult = Islamic culture

فرهنگ اسلامی

Isl. Quart. - The Islamic quarterly

فصلنامه‌ی اسلامی

Isl. Tetk Enst. Derg. - Islâm Tetkikleri Enstitüsü dergisi

مجله‌ی مؤسسه‌ی مطالعات اسلامی

Isr. Or. Stud. - Israel oriental studies

مطالعات شرقی در اسرائیل

JA - Journal asiatique

مجله‌ی آسیایی

JAOS - Journal of the American Oriental Society

مجله‌ی انجمن شرقی آمریکا

JASB - Journal (and proceedings) of the Asiatic Society of Bengal

مجله (و گزارش نشستهای) انجمن آسیایی بنگال

JBBRAS - Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society

مجله‌ی شعبه‌ی انجمن سلطنتی آسیایی در بمبئی

JESHO - Journal of the economic and social history of the Orient

مجله‌ی تاریخ اقتصادی و اجتماعی شرق

JHAS - Journal for the history of Arabic science. Institute for the History of Arabic Science. University of Aleppo.

مجله‌ی تاریخ علم عربی. مؤسسه‌ی تاریخ علم عربی. دانشگاه حلب.

Jour. Ar. Lit. - Journal of Arabic literature

مجله‌ی ادبیات عربی

JQR - Jewish quarterly review

فصلنامه‌ی یهود

JRAS - (The) Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland

مجله‌ی انجمن سلطنتی آسیایی بریتانیای کبیر و ایرلند

JSS - Journal of Semitic studies

مجله‌ی سامی‌شناسی

MFO(B) - Mélanges de la Faculté orientale de l'Université St. Joseph de Beyrouth

نشریه‌ی دانشکده‌ی شرقی دانشگاه سن ژوزف

MIDÉO - Mélanges de l'Institut Dominicain d'études orientales
du Caire

نشریه‌ی مطالعات شرقی مؤسسه‌ی دومینیکی در قاهره

MM'I'I - ...

مجله‌ی المجمع العلمی العراقی

MO = Le Monde Oriental

جهان شرق

MSOS - Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen
an der K. Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin: Westa-
siatische Abteilung

گزارشهای سمینار زبانهای شرقی در دانشگاه برلین: بخش آسیای غربی

Našriya = ...

نشریه‌ی کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران درباره‌ی نسخه‌های خطی

OLZ - Orientalistische Litteratur Zeitung

روزنامه‌ی ادبی شرق‌شناسی

RAAD - Revue de l'Académie Arabe de Damas

مجله‌ی مجمع اللغة العربیة بدمشق (سابقاً: مجله‌ی المجمع العربی بدمشق)

REI = Revue des études islamiques

مجله‌ی پژوهشهای اسلامی

Research Bull. Ibadan = Research bulletin. Centre of Arabic
Documentation. University of Ibadan

گزارشنامه‌ی پژوهشی. مرکز اسناد عربی دانشگاه ابادان

Rev. Or. Chr. = Revue de l'Orient chrétien

مجله‌ی شرق مسیحی

RIEI - Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos

مجله‌ی مؤسسه‌ی مصری مطالعات اسلامی

RIMA - Revue de l'Institut des Manuscrits Arabes. Ligue des États Arabes. Le Caire

مجله المعهد المخطوطات العربية

RMM - Revue de monde musulman

مجله‌ی جهان اسلام

RSO - Rivista degli studi orientali

مجله‌ی مطالعات شرقی

Sot. Vost. - Sovetskoe vostokovedenie

خاورشناسی شوروی

Trud Gos. Publ. Bibl. - Trudy Gosudarstvennoj Publičnoj biblioteki

آثار کتابخانه‌ی عمومی دولتی

WZKM - Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes

مجله‌ی شرق‌شناسی وین

ZA - Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete

مجله‌ی آسوری‌شناسی و زمینه‌های مرتبط با آن

ZDMG - Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

مجله‌ی انجمن شرق‌شناسی آلمان

ZKV - Zapiski Kollegii Vostokovedov pri Aziatskom Muzei Rossijskoj Akademii Nauk

یادداشت‌های گروه خاورشناسان وابسته به موزه‌ی آسیایی فرهنگستان علوم روسیه

ZS - Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete

مجله‌ی سامی‌شناسی و زمینه‌های مرتبط با آن

ZVO - Zapiski Vostočnogo otdjelenija (Imperatorskogo) Russkogo archeologičeskogo obščestva

یادداشت‌های بخش شرقی انجمن باستان‌شناسی امپراطوری روسیه

کتابخانه‌ها و مجموعه‌های
نسخه‌های خطی عربی
در جهان

اتریش

۱. فهرستهای عمومی

۱-۱. درباره‌ی مجموعه‌های کوچک و بی‌اهمیت نک. اویسمن. نسخه‌های خطی عربی. همانجا. صص ۸-۹:

A.-J.-W. HUISMAN, Les manuscrits arabes ... S.8-9.

و همچنین نک. پیرسن. نسخه‌های خطی شرقی. همانجا. صص ۱۹۳-۱۹۵:

J.D. PEARSON, Oriental manuscripts... S.193-195.

۲-۱. در باره‌ی مجموعه‌های پاپیروس در وین : مجموعه‌ی دوک بزرگ راینر

(Erzherzog Rainer) که دارای تقریباً ۸۰۰۰ قطعه است و مجموعه‌ی گرومن .

نک. گرومن. پاپیروس شناسی عربی. همانجا. صص ۸۱-۸۶:

A. GROHMANN, Arabische Papyruskunde... S. 81-86.

۲. وین

Akademie

۱۰۲. آکادمی

۱۰۱.۲. کرافت. نسخه‌های خطی عربی، فارسی و ترکی آکادمی پادشاهی شرقی

در وین :

A. KRAFFT, Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der K. K. Orientalischen Akademie zu Wien. Wien 1842.

Nationalbibliothek

۲۰۲ کتابخانه‌ی ملی

۱۰۲.۲. فلوگل. نسخه‌های خطی عربی، فارسی و ترکی کتابخانه‌ی پادشاهی

وین ۳۰ ج :

G. FLUEGEL, Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu

Wien. 3 Bde. Wien 1865-1867.

۲۰۲۰۲. لوپنشتاین، هلن. نسخه‌های خطی کتابخانه‌ی ملی اتریش. کتابهای تازه

تهیه شده :

Helene LOEBENSTEIN, Katalog der arabischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Neuerwerbungen 1868-1968. Bd. I. Wien 1970.

همچنین نک. لوپنشتاین. ذخائر کتابخانه‌ی ملی اتریش از حوزه‌ی فرهنگ اسلامی:

Helene LOEBENSTEIN, Die Bestände der Österreichischen Nationalbibliothek aus dem islamischen Kulturbereich in: Bustan 4,4-5,1/1963-64/96-120.

اردن

۱. عمان

۱۰۱. دانشگاه

- ۱۰۱.۱.۱. مجموعه‌ای از میکروفیل‌های نسخه‌های خطی عربی از کتابخانه‌های هفت کشور و ایالات متحده‌ی آمریکا در مرکز الوثائق و التوثيق در الجامعة الاردنية موجود است. نك. محمد عدنان البخيت . تقرير عن المخطوطات في المملكة الاردنية الهاشمية. در: المورد ۵ : ۱/۱۹۷۶/۳۳-۳۵.
- ۲۰۱.۱. فهرس المخطوطات المصورة. ۴ ج. عمان : الجامعة الاردنية، مركز الوثائق و التوثيق ۱۹۷۷ م (نك. مجلة المجمع العلمي بدمشق ۵۳ / ۱۹۷۸ / ۶۹۷).

اسپانيا

۱. فهرستهای عمومی

- ۱.۱. الشنقيطي، محمد محمود . أسماء اشهر الكتب العربية الموجودة بخزانة مكتب دولة اسبانيا . گرانا ۱۳۰۵/۱۸۸۸ . فيلم اين فهرست دستنوشته در معهد المخطوطات موجود است، قاهره . نك . مجلة معهد المخطوطات العربية ۴/۱۹۵۸/۱۳۷ .
- ۲.۱ . امام الدين، سيد محمد . نسخهاى خطى عربى در كتابخانه هاى مدرن اسبانيا: S. M. IMAMUDDIN, Arabic manuscripts in modern Spanish libraries in: Jour. Pakistan Hist. Soc. 7/1959/195-204.
- ۳.۱ . الكتانى، محمد ابراهيم . جولة فى المخطوطات العربية باسبانيا . در: دعوة الحق (رابط) ۹: ۱۹۶۶/۱۹، ۸۲-۸۷، ۱۰: ۱۹۶۶/۱، ۸۴-۸۹، ۱۰: ۱۹۶۶/۲، ۹۳-۹۸، ۱۰: ۱۹۶۷/۳، ۹۲-۹۷، ۱۰: ۱۹۶۷/۵، ۵۳-۵۸ .
- ۴.۱ . قوائم المخطوطات التى فهرستها بعثة المعهد الى اسبانيا ۱۲، ۶-۲۵، ۸، ۱۹۷۱ م . قاهره، جامعة الدول العربية . معهد المخطوطات العربية . بى تا (نسخه تكثر شده).
- ۵.۱ . ابورقيق، صالح . تقرير عن بعثة معهد المخطوطات الى اسبانيا فى الفترة من ۱۱ ۷. ۱۹۷۱ م الى ۲۴ ۸. ۱۹۷۱ م . در: مجلة معهد المخطوطات العربية ۱۹/۱۹۷۳/۲۰۵-۲۱۹ .

۲. اسكوريال

۱.۲ . كاسيرى . فهرست كتابخانه هاى عربى-اسپانيايى اسكوريال:

M. CASIRY, Bibliotheca Arabico-Hispana Escorialensis . 2 Bde. Madrid 1760-1770.

- ۲.۲ . درنبرگ . نسخهاى خطى عربى اسكوريال . ج ۱: نحو، بلاغت، شعر، علم ادب، فرهنگ نگارى، فلسفه . - ج ۲: ۱: اخلاق و سياست . - ج ۲: ۲: طب و تاريخ

طبیعی و ج ۲: ۳ علوم دقیقه و علوم غریبه که توسط رنو تهیه شده. - ج ۳: کلام، جغرافیا، تاریخ که توسط لوی - پروونسال تهیه شده:

H. DERENBOURG. Les manuscrits arabes de l'Escorial. Bd.I: Grammaire, rhétorique, poésie, philologie et belles-lettres, lexicographie, philosophie. Paris 1884. - Bd. II₁: Morale et politique. Ebd. 1903. - Bd. II₂ Médecine et histoire naturelle und Bd. II₃ Sciences exactes et sciences occultes, fertiggestellt von H. P. J. RENAUD, Ebd. 1941. - Bd. III: Théologie, géographie, histoire, fertiggestellt von E. LÉVI-PROVENÇAL. Ebd. 1928.

۳.۲. زکی، احمد. گزارش درباره‌ی نسخه‌های خطی عربی که در اسکوریال اسپانیا نگهداری می‌شود به فخری پاشا. نقل شده از قائمه بیلیو جرافیه. همانجا. ص: ۳:

A. ZEKI. Rapport sur les manuscrits arabes conservés à l'Escorial en Espagne, présenté à S. E. Fakhri Pacha. Kairo 1894. nach Qā'ima bībliyūgrāfiya S. 3.

۴.۲. موراتا. فهرست گنجینه‌ی عربی اسکوریال:

N. MORATA. Un catálogo de los fondos árabes primitivos de El Escorial in: Andalus 2/1934/87-181.

۵.۲. آنتونیا. یادداشتهایی درباره‌ی نسخه‌های خطی اسکوریال که به دقت فهرست نشده‌اند:

M. M. ANTUÑA. Notas sobre dos manuscritos escurialenses mal catalogados... in: Andalus 6/1941/271-297.

۶.۲. کریمر. مطالعاتی درباره‌ی علم ادب قدیم عربی:

J. KRAEMER. Legajo-Studien zur altarabischen Philologie in: ZDMG 110/1961/252-300.

۷.۲. وایدا. یادداشتهایی درباره‌ی گنجینه‌ی نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌ی اسکوریال:

G. VAJDA. Notes sur le fonds de manuscrits arabes de la Bibliothèque de l'Escorial in: Andalus 28/1968/61-94.

(راجع به شماره‌های ۹۸۱ - ۱۰۶۹ فهرست کاسیری)؛ همچنین نک. مجله معهد المخطوطات العربية ۱۹/۱۹۷۳/۲۱۵-۲۱۶، ۲۱۸-۲۱۹؛ همچنین کورکس عواد. در: المورد ۵/۱/۱۹۷۶/۱۸۱.

۸.۲. خوستل کلابوزو. کتابخانه‌ی سلطنتی اسکوریال و نسخه‌های خطی عربی آن:

B. JUSTEL CALABOZO, La Real Biblioteca de El Escorial y sus manuscritos árabes. Sinopsis histórico-descriptiva. Madrid 1978.

در این مورد همچنین نک. :

A. CORTABARRIA BEITIA, in: MIDEO 14/1980/457-458.

۳. بارسلون

Archivo de la Corona de Aragón

۱.۳. بایگانی آراگون

۱.۱.۳. گونسالس پالنسیا. سندهای دیپلماتیک عربی در بایگانی آراگون:

A. GONZÁLES PALENCIA, Los documentos árabes diplomaticos del Archivo de la Corona de Aragón in: Atti XIX Congr. intern. degli orientalisti (Rom 1935) . Rom 1938, S. 534 - 537 .

۲.۱.۳. اودینا. سندهای مربوط به تونس در بایگانی آراگون:

F. UDINA, Documents relatifs à la Tunisie dans les Archives de la Couronne d'Aragon in: Cahiers de Tunisie 18/1970/ 107-116.

Biblioteca de la Deputación

۲.۳. کتابخانه‌ی مجلس ایالتی

۱.۲.۳. راهنمای کتابخانه‌ی مرکزی مجلس ایالتی:

Guía de la Biblioteca Central de la Deputación Provincial. Barcelona 1959, S. 214-215.

همچنین نك. پیرسن. نسخه‌های خطی شرقی. همانجا. ص ۲۷۵:

J. D. PEARSON, *Oriental manuscripts* ... S. 275,

۴. پالما

Biblioteca March

۱۰۴. کتابخانه‌ی مارچ

۱۰۱۰۴. دو اپالسا. فهرست ۳۵ نسخه‌ی خطی عربی کتابخانه‌ی مارچ پالما:

M. DE EPALZA, *Cátalogo de 35 manuscritos árabes de la Biblioteca March de Palma de Mallorca in: Fontes rerum Balearium* 1977, S. 405 - 416.

۵. تولدو

۱۰۵. کلیسا

۱۰۱۰۵. میلاس والیکروزا. ترجمه‌های شرقی در نسخه‌های خطی کتابخانه‌ی

کلیسای تولدو:

J. MILÁS VALLICROSA, *Las traducciones orientales en los manuscritos de la Biblioteca Catedral de Toledo. Madrid* 1942.

۶. سویل

۱۰۶. دانشگاه

۱۰۱۰۶. توینو. ادبیات مغربی. گزارشهایی درباره‌ی نسخه‌های خطی عربی در

کتابخانه‌ی دانشگاه سویل:

F. M. TUBINO, *Literatura moghrebiana. Memoria sobre los códices árabes cedidos á la Universidad de Sevilla, Sevilla* 1861.

۷. کوردووا

Archivo Municipal

۱۰۷. بایگانی شهرداری

۱۰۱۰۷. مجموعه‌ی نسخه‌های خطی عربی در بایگانی شهرداری کوردووا:

Colección de códices árabes existentes en el Archivo Municipal de Córdoba in: Mulk I/1959-60/107-120.

همچنین نك. مجلة معهد المخطوطات العربية ۱۹/۱۹۷۳/۲۱۶.

۲۰۷. آكادمی

۱۰۲۰۷. بوستانی. فهرست نسخه‌های خطی عربی آكادمی پادشاهی كوردووا:

A. BUSTANI, Catálogo de códices árabes de la Real Academia de Córdoba in: Mulk 4/1964-65/103-115.

۸. گرانادا

۱۰۸. ساكرو-مونه

۱۰۱۰۸. دوزی. درباره‌ی برخی نسخه‌های خطی عربی كشف شده در گرانادا:

R. DOZY, Über einige in Granada entdeckte arabische Handschriften in: ZDMG 36/1882/342-344.

۲۰۱۰۸. آسین پلاسیوس. یادداشتهایی درباره‌ی نسخه‌های خطی عربی ساكرو-

مونه در گرانادا:

M. ASIN PALACIOS, Noticia de los manuscritos árabes del Sacro-Monte de Granada in: Revista del Centro de Estudios Históricos de Granada y su Reino (Granada) 1/1911/249-278.

تجدید چاپ:

M. ASIN PALACIOS, Obras escogidos. Bd. II-III. Madrid 1948, S. 71-111.

همچنین نك. مجلة المعهد المخطوطات العربية ۱۹/۱۹۷۳/۲۱۷-۲۱۸.

۲۰۸. دانشگاه

۱۰۲۰۸. آلماگرو ای كاردناس. فهرست نسخه‌های خطی عربی نگهداری شده

در دانشگاه گرانادا:

D. A. ALMAGRO Y CÁRDENAS, Catálogo de los manuscritos árabes que se conservan en la Universidad de Granada in: Actes XIe congr. intern. orient. (Paris 1894). Paris 1899, S. 45-55.

و چاپ جداگانه در کراتادا ۱۸۹۹ م. همچنین نک. مجله معهد المخطوطات العربية

۲۱۶/۱۹۷۳/۱۹

۹. مادرید

Archivo Historico

۱۰.۹. بایگانی تاریخی

۱۰.۹. آرلباس پالائو. سندهای مربوط به مغرب در بایگانی ملی تاریخ در

مادرید :

M. ARRIBAS PALAU. Documentos sobre Marruecos en el Archivo Historico Nacional de Madrid in: Hespéris-Tamuda 9/1968/65-72.

همچنین نک. مجله معهد المخطوطات العربية ۲۱۴/۱۹۷۳/۱۹

Biblioteca Nacional

۲۰.۹. کتابخانه ملی

۱۰.۲۰.۹. لافوانته ای الکانتارا. فهرست نسخه‌های خطی عربی تهیه شده در

تطوان برای حکومت اسپانیا:

E. LAFUENTE Y ALCANTARA, Catálogo de los códices árabigos adquiridos en Tetuan por el gobierno de S. M. Madrid 1862.

۲۰.۲۰.۹. گیلن روبلس. فهرست نسخه‌های خطی عربی موجود در کتابخانه‌ی

ملی مادرید :

F. GUILLÉN ROBLES, Catálogo de los manuscritos árabes existentes en la Biblioteca Nacional de Madrid. Madrid 1889.

در این باره همچنین نک. درنبرگ. ملاحظات انتقادی درباره‌ی نسخه‌های خطی

عربی در کتابخانه‌ی ملی مادرید:

H. DERENBOURG, Notes critiques sur les manuscrits arabes de la Bibliothèque Nationale de Madrid in: Homenaje á D. Francisco Codera. Saragossa 1904, S. 571-618.

همچنین نك. مجلة معهد المخطوطات العربية ۱۹/۱۹۷۳/۲۱۳، و المورد ۵:۱/

۰۱۸۳/۱۹۷۶

۳.۲.۹. داگرون (و) لوسادا (و) ویلوئنداس. گنجینه‌ی جدیدی از قطعه‌های

نسخه‌های خطی عربی در کتابخانه‌ی ملی مادرید:

René DAGORN, Teresa LOSADA und M. Victoria VILLUENDAS, Un nuevo fondo de manuscritos árabes fragmentarios de la Biblioteca Nacional de Madrid in: Andalus 42/1977/123-166.

۴.۲.۹. مارتینز-مونتالوز. مخطوطات المكتبة الوطنية بمادرید المتعلقة

بالعلاقات بين اسبانيا و تونس خلال القرن السادس عشر الميلادي (عنوان خلاصه‌ی

فرانسه‌ی آن :

Les manuscrits de la Bibliothèque Nationale de Madrid ayant trait aux relations entre l'Espagne et la Tunisie aux relations entre l'Espagne et la Tunisie aux XVIe siècle in: Cahiers de Tunisie 18:1-2/1970/117-128).

۵.۲.۹. خوستل. ذخائر تازه‌ی نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌ی ملی:

B. JUSTEL, Nuevo fondo de manuscritos árabes de la Biblioteca Nacional in: RIEI 20/1979-80/97-143.

Junta ۳.۹. کتابخانه‌ی شورا

۱.۳.۹. این کتابخانه در مدرسه‌ی مطالعات عربی قرار دارد. نك. ريبرا (و)

آسین. نسخه‌های خطی عربی و عجمی کتابخانه‌ی شورا (اکنون در مدرسه‌ی مطالعات عربی):

J. RIBERA und M. ASIN, Manuscritos árabes y aljamiados de la Biblioteca de la Junta. Madrid 1912.

و همچنین نك. بوش ویلا :

J. BOSH VILÁ in: Andalus 22/1957/463-470.

Academia de la Historia

۴.۹. آکادمی تاریخ

۱.۴.۹. کودرا. فهرست کتابهای عربی تهیه شده توسط آکادمی تونس :

F. CODERA, catálog de los libros árabes adquiridos para la Academia en virtud del viaje á Túnez in: Bol. de la Real Academia de la Historia 16/1890/377-394.

و در :

Misión histórica en la Argelia y Túnez. Madrid 1897.

درباره‌ی مقالات دیگر کودرا راجع به خرید نسخه‌های خطی و همچنین معرفی و توصیف نسخه‌های خطی این کتابخانه نک. کتاب بزرگداشت او، بخش فهرست آثار :

Hommage á D. F. Codera, Zaragoza 1904 S. 24-26.

۲۰۴۰۹. روکا. نسخه‌های خطی منتسب به دون پاسکوال دو گایانگوس:

P. ROCA. Manuscritos que pertenecieron a Don Pascual de Gayangos, Madrid 1904.

همچنین نک. پیرسن. نسخه‌های خطی شرقی. همانجا. ص ۲۷۴:

J. D. PEARSON, Oriental manuscripts... S. 274.

و: مجله معهد المخطوطات العربية ۱۹۷۳/۱۹، ۲۱۴-۲۱۵، المورد ۵:۱/

۱۸۳-۱۸۲/۱۹۷۶.

۵۰۹. مجموعه‌ی تطوان

۱۰۵۰۹. در این باره نک. بخش مربوط به کتابخانه‌ی ملی.

۱۰. هوسکا

۱۰۱۰. کلیسا

۱۰۱۰۱۰. بوش ویلا. سندهای عربی در بایگانی کلیسای هوسکا:

J. EOSH VILÁ, Los documentos árabes del Archivo Catedral de Huesca in: RIEI 5/1957/ 1-48.

اسرائیل

۱. فهرستهای عمومی

۱۰۱. پول. راهنمای کتابخانه‌های فلسطین:

J. POHL, Führer durch die Bibliotheken Palästinas in: Zentralblatt für Bibliothekswesen 55/1938/ 50-64.

۲. حیفا

۱۰۲. دیر کرملیان

۱۰۱۰۲. البحری، ج. مخطوطات دیرالکرمل فی حیفا. در: مجله‌المجمع‌العلمی العربی بدمشق ۶/۱۹۲۶-۳۲۰-۳۲۱.

۳. عکا

۱۰۳. مدرسه نور احمدیه (مجموعه‌ی احمد پاشا)

۱۰۱۰۳. مخلص، عبدالله. مجموع نادر. در: مجله‌المجمع‌العلمی العربی بدمشق ۱۰/۱۹۳۰-۵۷۷-۵۸۳.

۴. بیت المقدس (تحت تصرف اسرائیل)

۱۰۴. فهرستهای عمومی

۱۰۱۰۴. الجزائری، طاهر. فهرس‌منتخبات لنوادالکتاب. نسخه‌ی خطی. قاهره، دارالکتاب، فهارس تیمور ۱۸ (درعین حال به کتابخانه‌های زیادی در بیت المقدس می‌پردازد).

۲۰۱۰۴. گراف. فهرست نسخه‌های خطی عربی-مسیحی در بیت المقدس.

ج ۱: نسخه‌های خطی مؤسسه‌ی ملکائی سنت آنا. ج ۲: نسخه‌های خطی قبطیان.
ج ۳: نسخه‌های خطی دیر یونانی :

G. GRAF, Katalog christlich-arabischer Handschriften in Jerusalem I: Die ... Handschriften des melkitischen Seminars St. Anna... in: Or. Chr. 4/1915/88-120, 312-338, II: Die... Handschriften der Kopten, ebd. 5/1915/132-136. III: Die... Handschriften des griechischen Klosters beim III. Grab, ebd. 5/1915/298-314, 6/1916/126-147, 317-322, 7-8/1918/133-146.

۳.۱۰۴. گراف. تاریخ ادبیات مسیحی عربی. واتیکان ۱۹۴۴ م. چاپ جدید
: ۱۹۶۶ م

G. GRAF, Geschichte der christlichen arabischen Literatur. Bd. I. Vatikanstadt 1944, Nachdr. 1966. Einl S. 32.

۴.۱۰۴. طلس، اسعد. دورکتب فلسطین و نفائس مخطوطاتها. در: مجلة المجمع العلمی بدمشق ۲۰/۱۹۴۵/۲۴۱-۲۳۴، ۳۴۰-۳۴۷، ۴۴۰-۴۴۸، ۵۲۸ و ۵۳۶
۲۱/۱۹۴۶/۴۹-۶۰.

۲.۴. موزه‌ی باستان شناسی

۱۰۲.۴. گرومن. پایروسهای عربی از خربة المرء :

A. GROHMANN, Arabic papyri from Hirbet el-Mird. Löwen 1963.

۲۰۲.۴. گرومن. پایروس شناسی عربی. همانجا:

A. GROHMANN, Arabische Papyruskunde... S. 70 - 71.

۳.۴. موزه‌ی حرم الشریف

۱۰۳.۴. نورتروپ (و) ابوالحج. مجموعه‌ای از اسناد عربی مده‌های میانه در موزه‌ی اسلامی در حرم الشریف :

L. S. NORTHRUP und A. A. ABUL-HAJJ, A collection of Me-

dieval Arabic documents in the Islamic Museum at the Haram aš-Šarif in: Arabica 25/1978/282-291.

۴.۴.۴. المكتبة الخالدية

- ۱.۴.۴. در سال ۱۹۳۸ م دارای ۷۰۰۰ نسخه‌ی خطی بود، نک. طاهر بن صالح الجزائری. برنامج المكتبة الخالدية العمومية. بيت المقدس ۱۳۱۸/۱۹۰۰.
- ۲.۴.۴. مخلص، عبدالله. نفائس الخزانة الخالديه في القدس الشريف. در: مجلة المجمع العلمي بدمشق ۴/۱۹۲۴/۳۶۶-۳۶۹، ۴۰۹-۴۱۳.
- ۳.۴.۴. طلس، اسعد. دورکتب فلسطين... (نک. بالا). درباره‌ی این کتابخانه نک.: مجلة المجمع العلمي بدمشق ۲۱/۱۹۴۶/۴۹-۶۰.
- ۴.۴.۴. فهرس المخطوطات الموجودة بالمكتبة الخالدية. بی تا. ۱۳۹ م. نسخه‌ی ماشین نویسی شده.
- ۵.۴.۴. لیتل (و) تورگی. اسنادی از عصر عثمانی در کتابخانه‌ی خالدیه در بیت المقدس:

D. P. LITTLE und A. Ü. TURGAY, Documents from the Ottoman Period in the Khālidī Library in Jerusalem in: Welt des Islams 20/1980/44-72.

۴.۵.۴. مسجد اقصی

- ۱.۵.۴. تا سال ۱۹۴۵ تقریباً دارای ۱۰۰۰ نسخه‌ی خطی بود. فهرست دارد. نک. اسعد طلس. دورکتب فلسطين... (نک. بالا). درباره‌ی این کتابخانه در: مجلة المجمع العلمي بدمشق ۲۰/۱۹۴۵/۲۳۷-۲۴۰، ۲۴۱-۲۴۰، ۳۴۷-۳۴۰، ۴۴۰-۴۴۰، ۵۲۸، ۴۲۸-۵۳۶.
- ۲.۵.۴. سلامه، ح. فهرس مخطوطات مكتبة المسجد الاقصی. ج ۱. بیت المقدس ۱۴۰۱/۱۹۸۰.

۴.۶.۴. بطریقی

- ۱.۶.۴. کویکیلیدس. فهرست نسخه‌های خطی عربی در کتابخانه‌ی بطریقی:

K. M. KOIKYLIDES, Katálogos arabikōn cheirográphōn tēs Hierosolymikēs bibliothēkēs. Jerusalem 1901.

۲۰۶۰۴. گراف. فهرست نسخه‌های خطی مسیحی - عربی در بیت المقدس (نک.

بالا):

G. GRAF, Katalog christlich-arabischer Handschriften in Jerusalem. III (s. oben).

۳۰۶۰۴. کلارک. فهرست نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های بطریق یونانی و

ارمنی در بیت المقدس که برای کتابخانه‌ی کنگره میکروفیلم گرفته شده:

K. W. CLARK, Checklist of manuscripts in the libraries of the Greek and Armenian patriarchats in Jerusalem, micro-filmed for the Library of Congress. Washington 1953.

۷۰۴. کتابخانه‌ی خصوصی عبدالله خیر

۱۰۷۰۴. شهربانی، ن. فهرست مکتبه مخطوطات الشیخ عبدالله خیرمن بنی‌سنان،

و همچنین نک. اویسمن. نسخه‌های خطی عربی. همانجا:

A. J. W. HUISMAN, Les manuscrits arabes... S.46.

افغانستان

۱. فهرستهای عمومی

۱.۱. دولوژیة دوبورکوی. نسخه‌های خطی افغانستان :

S. de LAUGIER DE BEAURECUEIL. Manuscrits d'Afghanistan
in: MIDEO 3/1956/75-206.

۲.۱. دولوژیة دوبورکوی. نسخه‌های خطی عربی در افغانستان در : مجله معهد

المخطوطات العربية ۲/۱۹۵۶/۳-۳۳.

۳.۱. دولوژیة دوبورکوی. نسخه‌های خطی افغانستان :

S. de LAUGIER DE BEAURECUEIL O. P., Manuscrits d'Afghanistan.
Le Caire 1964 (Publ. de l'Inst. Fr. d'Arch. Or. du Caire
T. XXVI).

۴.۱. یوسف، زکریا. مخطوطات الموسیقی العربية فی العالم. ج۳: هند، پاکستان،

و افغانستان. بغداد ۱۹۶۷ م. ص ۱۹.

۵.۱. دانش پڑوه، محمد تقی. در : راهنمای کتاب ۱۰/۱۳۴۳ ش (۱۹۶۷ م) /

۵۲۰-۵۲۹.

۶.۱. دانش پڑوه، محمد تقی. در : نشریه ۷/۱۳۵۳ ش (۱۹۷۴ م) / ۵۶۲-۵۶۷.

۲. کابل

۱.۲. کلیات

۱.۱.۲. اعتمادی، س. ج. بعضی از نسخه‌های نایاب قلمی کابل در : سالنامه‌ی

کابل ۱۳۱۴ ش (۱۹۳۵ م)، صص ۱۷۳-۱۸۸ (بیش از ۵۷ نسخه‌ی خطی فارسی و

عربی).

۲.۲. فاکولته‌ی ادبیات :

نک. دولوژیه دوبورکوی. همانجا. ص ۳۳۳.

۳.۲. کتابخانه‌ی عامه :

در سال ۱۹۶۸م با موجودی کتابخانه‌های زیر تأسیس شد :

۱. کتابخانه‌ی موزه

۲. کتابخانه‌ی وزارت معارف

۳. کتابخانه‌ی وزارت مطبوعات و ارشاد

دراین باره نک.:

B. UTAS in: AO 33/1971/33.

ونیز نک.: دولوژیه دوبورکوی. همانجا. صص ۶۹-۱۰۳، ۲۲۱-۲۳۵، ۲۹۷

- ۳۰۴؛ غ. صدیقی، همانجا (درباره‌ی برخی نسخه‌های خطی عربی).

۴.۲. کتابخانه‌ی خصوصی شاه :

نک. دولوژیه دوبورکوی. همانجا. صص ۱-۱۵.

۳. هرات

۱.۳. موزه

۱.۱.۳. دولوژیه دوبورکوی :

S. de LAUGIER DE BEAURECUEIL, Manuscrits d'Afghanistan. Kairo 1964, S. 313-321: Bibliothèque du Musée de Hérat.

۲.۱.۳. صدیقی، غ. گزارش سفر هند. تهران، ۱۳۲۶ش (۱۹۴۷م). (درباره‌ی

برخی نسخه‌های خطی عربی).

۲.۳. کتابخانه‌ی عامه :

حدود صد نسخه که بیشتر آنها نسخه‌های خطی عربی‌اند. نک. :

B. UTAS in: AO 33/1971/ 190.

الجزایر

۱. فهرستهای عمومی

- ۱.۱. یوسف، زکریا. مخطوطات الموسیقی العربية فی العالم. ج ۲، مخطوطات اقطار المغرب العربي. بغداد ۱۹۶۷.
- ۲.۱. یک طرح بلژیکی در زمینه‌ی همکاریهای فرهنگی: نمایه‌ی برگه‌ای نسخه‌های خطی مغرب. نقل شده از پیرسن:

A Belgian project in the field of cultural co-operation: the card index of manuscripts of the Maghreb. Brüssel ca 1967, nach J. D. PEARSON, Oriental manuscripts in Europe and North America. A survey. Zug: Inter Documentation Company 1971 (Bibliotheca Asiatica 7). S 197.

- ۳.۱. احمد، محمد عبدالقادر. المكتبة الجزائرية وعنايتها بالكتاب العربي المخطوط. در: مجلة معهد المخطوطات العربية ۱۸/۱۹۷۲/۱۸۹-۲۰۴.
- ۴.۱. الدجیلی، عبدالحمید. ملاحظات حول الخزائن المخطوطة فی تونس والجزایر والمغرب. در: المورد ۳:۴/۱۹۷۴/۲۹۶-۳۰۲.
- ۵.۱. جدوانی، نوار. تقرير عن المخطوطات فی الجزائر وأماكن تواجدها. در: المورد ۵:۱/۱۹۷۵/۴۰-۵۴*.

* درباره‌ی سرنوشت و وضعیت مجموعه‌های زیر اطلاعی در دست نیست:

۱. باسه. نسخه‌های خطی عربی باش‌آغا در جلفه:

R. BASSET, Les manuscrits arabes du Bach-Agha de Djelfa in: Bull. de correspondance africaine 3/1884/303-375.

۲. باسه. نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌ی زاویه عین ماضی و تماسین، زاویه ورقلة و زاویه صبحه:

—

۲. الجزایر

۱.۲. کتابخانه‌ی ملی (المکتب الوطنیه)

دارای حدود ۳۵۰۰ نسخه‌ی خطی. نک: زکریا یوسف. همانجا. صص ۱۱-۱۲.
۱.۱.۲. فانیان. نسخه‌های خطی کتابخانه‌ی موزه‌ی الجزایر:

E FAGNAN, Manuscrits de la Bibliothèque-Musée d'Alger.
Paris 1893 (Catalogue général Bd. 18).

هلال فاجی براساس فهرست فانیان فهرست الفبایی عنوانها درست کرده است،

در: المورد ۵:۳/۱۹۷۶/۲۰۷-۲۳۰.

۲.۱.۲. فهرست دستنوشته. نک: محمد عبدالقادر احمد. همانجا. ص ۱۹۸.

۳.۱.۲. درباره‌ی کتابخانه‌ی ملی الجزایر در: گزارشهای سازمان اسناد شرق مدرن

در هامبورگ:

La Bibliothèque Nationale d'Algérie in: Mitteilungen. Dokumentationsdienst moderner Orient (Hamburg) 21/1973/27-34.

۲.۲. مسجد (جامع الکبیر)

۱.۲.۲. بن شنب، محمد. فهرست نسخه‌های خطی عربی نگهداری شده در

کتابخانه‌های مهم الجزایر... جامع الکبیر:

M. BEN CHENEB, Catalogue des manuscrits arabes conservés dans les principales bibliothèques algériennes... Grande Mosquée d'Alger (Rue de la Marine). Alger 1909.

۳.۲. موزه

۱.۳.۲. نک. کتابخانه‌ی ملی.

R. BASSET, Les manuscrits arabes des bibliothèques des zaouias de <Ain Madhi et Temacin, de Ouargla et de <Adjadja in: Bull. de correspondance africaine 4/1885/211-265, 465-492 und sep. Alger 1886.

اما نک. زیر تمامین که بعد می‌آید.

۳. بریان

۱۰۳. کتابخانه‌ی خصوصی الطرابلسی. ساخت برخی از نسخه‌های آن را توصیف می‌کند:

J. SCHACHT, Bibliothèques et manuscrits abadites. in: Rev. Afr. 100/1956/375-398.

۴. بسکری

۱۰۴. زاویه سیدی خالد در الزابان نزدیکی بسکری باید دارای نسخه‌های خطی باشد، نک.: المورد ۴۱/۱۹۷۶/۱:۵.

۵. بطیوت

۱۰۵. کتابخانه‌ی خصوصی عبدلی

۱۰۱۰۵. الشیخ المهدی البوعبدلی باید دارای مجموعه‌ای بزرگ و متنوع باشد، نک.: المورد ۴۱/۱۹۷۶/۱:۵.

۶. بنی یزقن

۱۰۶. کتابخانه‌ی خصوصی محمد بن یوسف اطفیش.

۱۰۱۰۶. نک. ساخت. همانجا. همان صص.

۲۰۱۰۶. درباره‌ی نسخه‌های جدید اباضیه نک.:

ENNAMI, A.K., A description of new Ibadi manuscripts from North Africa in: JSS 15/1970/63-87.

۳۰۱۰۶. المورد ۴۲/۱۹۷۵/۱:۵.

۷. بوسعاده

۱۰۷. کتابخانه‌ی زاویه‌الهامل

۱۰۱۰۷. باسه. نسخه‌های خطی عربی زاویه‌الهامل:

R. BASSET, Les manuscrits arabes de la zaouiah d'El-Hamel in: Giornale della Società Asiatica Italiana 10/1897/43-97.

۲۰۱۰۷. المورد ۳/۴:۱۹۷۴/۲۹۹، ۵/۱:۱۹۷۶/۴۱.

۸. تلمسان

۱۰۸. کتابخانه‌ی مدرسه

۱۰۱۰۸. کور. فهرست نسخه‌های خطی نگهداری شده در کتابخانه‌های مهم الجزایر

... مدرسه‌ی تلمسان:

A. COUR. Catalogue des manuscrits arabes conservés dans les principales bibliothèques algériennes...Médersa de Tlemcen. Algier 1907.

۲۰۱۰۸. المورد ۵/۱:۱۹۷۵/۴۲-۴۳.

۲۰۸. میراث القاضی شعیب

۱۰۲۰۸. بقایای مجموعه‌ی او باید موجود باشد. نک.: المورد ۳/۴:۱۹۷۴/

۲۹۹.

۹. تماسین

۱۰۹. کتابخانه‌ی زاویه التیجانیة

۱۰۱۰۹. باسه. نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های زاویه عین ماضی و تماسین،

ورقله، عججه:

R. BASSET. Les manuscrits arabes des bibliothèques des zaouias <Ain Madhi et Temacin, de Ouargla et de <Adjadja in: Bull. de correspondance africaine 4/1885/211-265, 465-492 und sep. Algier 1886.

۲۰۱۰۹. المورد ۵/۱:۱۹۷۶/۴۱.

۱۰. سیدی بلعباس

۱۰۱۰. زاویه الدرقاوه

۱۰۱۰۱۰. باید دارای نسخه‌های خطی باشد. نک.: المورد ۵/۱:۱۹۷۶/۴۱.

۱۱. سیدی مبروک

۱۰۱۱. میراث شیخ نعیم النعیمی

۱۰۱۱.۱. میراث شیخ نعیم النعیمی در محلی در نزدیکی قسنطینه هنوز در مالکیت خانوادگی قرار دارد. نک: المورد ۱:۵/۱۹۷۶/۴۲.

۱۲. طولقه

۱۰۱۲. زاویه - سیدی علی بن عمر

۱۰۱۲.۱. باید دارای نسخه‌های خطی باشد. نک: المورد ۱:۵/۱۹۷۶/۴۱.

۲۰۱۲. الزاویه الرحمانية

۱۰۲۰۱۲. این جا نیز باید دارای نسخه‌های خطی باشد. نک: المورد ۳:۳/۴۰۳/۲۹۹/۱۹۷۶.

۱۳. عطوف

۱۰۱۳. کتابخانه‌ی خصوصی عمر بن حمو

۱۰۱۳.۱. ساخت برخی نسخه‌های آن را توصیف می‌کند. نک: ساخت. همانجا. همان مص.

۱۴. قراره

۱۰۱۴. کتابخانه‌ی خصوصی بلحاج

۱۰۱۴.۱. ساخت برخی نسخه‌های آن را توصیف می‌کند. نک: ساخت. همانجا. همان مص.

۱۵. قسنطینه

۱۰۱۵. زاویه ابن الحملاوی

۱۰۱۵.۱. باید دارای نسخه‌های خطی باشد. نک: المورد ۱:۵/۱۹۷۶/۴۱.

۱۶. ملیکه

۱۰۱۶. کتابخانه‌ی خصوصی یحیی بن صالح

۱۰۱۰۱۶. شاخت برخی نسخه‌های آن را توصیف می‌کند. شاخت. همانجا.

همان صص.

۱۷. وهران

۱۰۱۷. مکتبه‌الشیخ المهاجر

۱۰۱۰۱۷. باید دارای نسخه‌های خطی باشد. نک.: المورد ۳: ۴/۱۹۷۴/۲۹۹.

اندونزی

۱. موزهی جاکارتا

۱.۱. فریدریش (و) فان دن برگ. فهرست نسخه‌های عربی در کتابخانهی انجمن

هنرها و علوم باتاویا:

R. FRIEDRICH und L. W. VANDEN BERG. Codicum arabicorum in Bibliotheca Societis Artium et Scientiarum quae Bataviae floret asservatorum catalogus. Batavia und Den Haag 1873.

۲.۱. فان رونکل. پیوست فهرست نسخه‌های خطی عربی در موزهی انجمن هنرها

و علوم باتاویا:

Ph. S. VAN RONKEL, Supplement to the catalogue of the Arabic manuscripts preserved in the Museum of the Batavia Society of Arts and Sciences. Batavia und Den Haag 1913.

ایتالیا

۱. فهرستهای عمومی

۱۰۱. مورتیلارو. نامه‌هایی به کاردینال آنجلومای راجع به نسخه‌های خطی عربی که در برخی کتابخانه‌های سیسیل نگهداری می‌شود:

V. MORTILLARO, Lettere al cardinale Angelo Mai sui manoscritti arabi che si conservano in alcune biblioteche della Sicilia in: Opere di V. Mortillaro. Bd. III. Palermo 1846.

۲۰۱. فهرست نسخه‌های خطی شرقی در برخی از کتابخانه‌های ایتالیا، در هفت

بخش:

I. کتابخانه‌های ویکتور امانوئل، آنجلیکا و آلساندرینا رم.

II. کتابخانه‌ی پارما: نسخه‌های خطی عبری که دروسی آنها را فهرست نکرده

است. کتابخانه‌ی ملی ناپل: نسخه‌های خطی عربی.

III. کتابخانه‌ی مارچانا: نسخه‌های خطی عربی. کتابخانه‌ی ملی فلورانس:

نسخه‌های خطی عربی. کتابخانه‌ی مدیچی لورنتسیانا: نسخه‌های خطی فارسی.

IV. کتابخانه‌ی دانشگاه بولونیا: نسخه‌های خطی عبری. کتابخانه‌ی ملی

پالرمو: نسخه‌های خطی شرقی.

VI-V. کتابخانه‌ی کازاناتسه در رم، نسخه‌های خطی عربی، فارسی، ترکی

و عبری.

VII. فهرستهای عمومی:

Cataloghi dei codici orientali di alcune biblioteche d'Italia:
7 Faszikel:

I: Biblioteche: Vittorio Emanuele, Angelica e Alessandrina di Roma. Florenz 1878.

2: R. Biblioteca di Parma: Codici ebraici non descritti dal

De-Rossi. Biblioteca Nazionale di Napoli: Codici arabi. Ebd. 1880. 3: Biblioteca Marciana: Codici ebraici. Biblioteca Nazionale di Firenze: Codici arabi. Biblioteca Medicea Laurenziana: Codici persiani. Ebd. 1886.

4: Biblioteca Universitaria di Bologna: Codici ebraici. Biblioteca Nazionale di Palermo: Codici orientali. Ebd. 1889.

5-6: Biblioteca Casanatense di Roma: Codici arabi, persiani e turchi. Codici ebraici. Ebd. 1892-1897.

7: C. SACERDOTE, Indice generale. Ebd. 1904.

۳.۱. گابریلی. اسناد شرقی در کتابخانه‌ها و آرشیوهای ایتالیا (در مجموع

۱۵۰۰۰ سند):

G. GABRIELI, Documenti orientali nelle biblioteche e negli archivi d'Italia in: Accademie e biblioteche d'Italia 7/1933 /287-304.

۴.۱. پینتو. نسخه‌های خطی و چاپی شرقی در کتابخانه‌های دولتی ایتالیا:

Olga PINTO, Manoscritti e stampati orientali nelle biblioteche governative italiane in: RSO 24/1949/161-163.

۵.۱. تورندایک. یادداشتهایی در باره‌ی برخی نسخه‌های خطی اخترشناسی و

اخترگویی و ریاضی در فلورانس، میلان، بولونیا و ونیز:

L. THORNDIKE, Notes upon some medieval astronomical, astrological and mathematical manuscripts at Florence, Milan, Bologna and Venice in: Isis 50/1959/33-50.

۶.۱. تراینی. مخازن نسخه‌های خطی عربی در ایتالیا: تحقیقات راجع به شرق

نزدیک در ایتالیا از ۱۹۲۱ تا ۱۹۷۰:

R. TRAINI, I fondi di manoscritti arabi in Italia in: Gli studi sul Vicino Oriente in Italia dal 1921 al 1970. Bd. II: L'Oriente islamico. Rom 1971, S. 221-276.

۲. آگریجنو

Biblioteca Lucchesiana

۱.۲ کتابخانه‌ی لوکزیانا

۱.۱.۲. آماری. فهرست مقدماتی نسخه‌های خطی عربی لوکزیانا که به شهرداری

آگریجنتو هدیه شده است:

M. AMARI, Abbozzo di un catalogo de manoscritti arabici della Lucchesiana offerto all'illustre Municipio di Girgenti. Florenz 1869.

۳. بولونیا

۱.۳. کتابخانه‌ی دانشگاه

۱۰۱۰۳. روزن. ملاحظاتی درباره‌ی نسخه‌های خطی شرقی در مجموعه‌ی مارسیلی در بولونیا:

V. ROZEN, Remarques sur les manuscrits orientaux de la collection Marsigli à Bologne in: Atti R. Accad. Lincei, ser. III, 12/1883-84/163-295.

۴. پالمو

Biblioteca Nazionale

۱.۴. کتابخانه‌ی ملی

۱۰۱۰۴. کوسا. درباره‌ی نسخه‌های خطی شرقی در کتابخانه‌ی ملی پالمو:

S. CUSA, Codicum orientalium qui Panormi in R. Biblioteca asservantur catalogus in: F. EVOLA, 5 novembre 1882. Ricordo del primo centenario della Biblioteca Nazionale di Palermo. Palermo 1882.

۲۰۱۰۴. لاگومینا. فهرست نسخه‌های خطی شرقی کتابخانه‌ی ملی پالمو (نک. فهرست عمومی ایتالیا):

B. LAGUMINA, Catalogo dei codici orientali della Biblioteca Nazionale di Palermo in: Cataloghi S. 373-402.

۵. پاویا

۱۰۵. تراپینی. نسخه‌های خطی عربی موجود در کتابخانه‌های پاویا (مجموعه‌ی ربکی - بریکتی):

T. TRAINI, I manoscritti arabi esistenti nelle biblioteche di Pavia (Collezione Rebecchi-Bricchetti) in: Atti R. Accad. Lincei, ser. VIII, 28/1973/1-26.

۶. تورینو

Accademia delle Scienze

۱۰۶. آکادمی علوم

۱۰۶. نالینو. نسخه‌های خطی عربی، ترکی و سریانی آکادمی سلطنتی علوم

در تورینو:

G. A. NALLINO, I manoscritti arabi, turchi e siriaci della Reale Accademia delle Scienze di Torino in: Mem. R. Accad. Scienze Torino, ser. II, 50/1901/92-101.

Biblioteca Nazionale

۲۰۶. کتابخانه ملی

۱۰۲۰۶. نالینو. نسخه‌های خطی عربی، فارسی و ترکی در کتابخانه ملی تورینو:

G. A. NALLINO, I manoscritti arabi, persiani e turchi della Biblioteca Nazionale di Torino in: Mem. R. Accad. Scienze Torino, ser. Torino, ser. II, 50/1901/1-91.

۲۰۲۰۶. پیتسی. شناخت نسخه‌های خطی عربی، فارسی، ترکی، عبری در کتابخانه‌ی

دانشگاه تورینو بعد از آتش‌سوزی ۲۶ ژانویه ۱۹۰۴م:

I. PIZZI, Il riconoscimento dei manoscritti arabi, persiani, turchi, ebraici della Regia Biblioteca Universitaria di Torino, dopo l'incendio del 26 gennaio 1904 in: Atti R. Accad. Scienze Torino 39/1903-04/1067-1069.

۳۰۲۰۶. فهرست نسخه‌های خطی شرقی در کتابخانه ملی تورینو. ج اول:

نویا. نسخه‌های خطی عربی، فارسی و ترکی. دوبخش:

Catalogo dei manoscritti orientali della Biblioteca Nazionale di Torino Bd. I: S. NOJA, I manoscritti arabi, persiani e turchi, 2 Teile. Turin 1974.

۴۰۲۰۶. ابراهیم، ا. ع. (ترجمه). صدور فهرس جدید للمخطوطات العربية و

الشرقية بالمكتبة الوطنية في تورينو بايطاليا. در: مجلة معهد المخطوطات العربية

۱/۱۹۵۵/۶۸-۶۹.

۰۷ جنووا

Archivio di Stato

۰۱۰۷ بایگانی دولتی

۰۱۰۱۷. دارای اسناد عربی است، نك. پیرسن. نسخه‌های خطی شرقی... همانجا:

J. D. PEARSON, Oriental manuscripts.. S. 251-252.

۰۲۰۷ دانشگاه

۰۱۰۲۷. دوساسی درباره‌ی نسخه‌های خطی :

S. DE SACY in: Boll. ital. stud. orient 1/1876-77/410-212.

۰۸ رم

۰۱۰۸ کتابخانه‌ی دانشگاه آلساندرینا

Biblioteca Universitaria Alessandrina

۰۱۰۱۸. گوئیدی. فهرست نسخه‌های شرقی کتابخانه‌ی آلساندرینا:

I. GUIDI, Catalogo dei codici orientali della Biblioteca Alessandrina in: Cataloghi S. 105-108.

Biblioteca Angelica

۰۲۰۸ کتابخانه‌ی آنجلیکا

۰۱۰۲۰۸. گوئیدی. فهرست نسخه‌های خطی سریانی، عربی، حبشی، ترکی و قبطی

در کتابخانه‌ی آنجلیکا :

I. GUIDI, Catalogo dei codici siriaci, arabi, etiopici, turchi e copti della Biblioteca Angelica in: Cataloghi S. 61-73.

۰۳۰۸ مؤسسه‌ی کتاب مقدس

۰۱۰۳۰۸. کوبرت. نسخه‌های خطی عربی:

R. KÖBERT, Arabische Handschriften in: Orientalia 42/1973/387-392.

۰۴۰۸ آکادمی ملی لینگه‌ای (بنیاد کانتانی)

Accad. Naz. dei Lincei (Fondazione Gaetani)

۰۱۰۴۰۸. گابریلی. بنیاد کانتانی برای مطالعات اسلامی. گزارشی راجع به بنیاد

و فهرست نسخه‌های خطی شرقی آن:

G GABRIELI, La Fondazione Caetani per gli studi musulmani. Notizia della sua istituzione e catalogo dei suoi manoscritti orientali. Rom 1926.

۲۰۴۰۸. مارگولیوٹ (و) هولمیارد. سندهای عربی در مجموعه‌ی مونره:

D. S. MARGOLIOUTH und E. J. HOLMYARD, Arabic documents from the Monneret collection in: Islamica 4/1931/249-271.

۳۰۴۰۸. نالینو. دونه‌سخه‌ی خطی عربی درباره‌ی تاریخ یمن در بنیاد کائتانی:

C. A. NALLINO. Due manoscritti arabi di storia del Yemen appartenenti alla Fondazione Caetani in: Rend. R. Accad. Lincei, ser. VI, 9/1933/669-684.

۴۰۴۰۸. فهرست اجمالی سندهای قبطی و عربی که هیئت مونره دوویبار از مصر

آورد و بامواقتت وزارت خارجه به بنیاد کائتانی داده شد:

Elenco sommario dei documenti copti e arabi riportati dalla missione Monneret de Villard in Egitto, destinati, col consenso del Ministero degli Esteri, alla Fondazione Caetani in: Rend. R. Accad. Lincei, ser. VI, II/1935/347.

۵۰۴۰۸. ترایینی. نسخه‌های خطی عربی که بنیاد کائتانی اخیراً به دست آورده

است:

R. TRAINI, I manoscritti arabi di recente accessione della Fondazione Caetani. Rom 1967.

۵۰۸. کتابخانه‌ی کازاناتسه
Biblioteca Casanatense

۱۰۵۰۸. بونلی. فهرست نسخه‌های خطی عربی، فارسی و ترکی در کتابخانه‌ی

کازاناتسه:

L. BONELLI, Catalogo dei codici arabi, persiani e turchi della Biblioteca Casanatense in: Cataloghi S. 403-433, 453-474 passim.

۶۰۸. کتابخانه‌ی ملی ویکتور امانوئل

Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele

۱۰۶۰۸. گوئیدی. فهرست نسخه‌های خطی سریانی، عربی، ترکی و فارسی کتابخانه‌ی

ویکتور امانوئل :

I. GUIDI, Catalogo dei codici siriaci, arabi, turchi e persiani della Biblioteca Vittorio Emanuele in: Cataloghi S. 5-26.

Biblioteca Vaticana

۷۰۸. کتابخانه‌ی واتیکان

۱۰۷۰۸. نک. واتیکان

۹. فلورانس

۱۰۹. فهرستهای عمومی

۱۰۱۰۹. بیورنبو. کتابهای ریاضی در نسخه‌های خطی مارکو در فلورانس:

A. A. BJÖRNBO, Die mathematischen S. Marcohandschriften in Florenz in: Bibl. mathem., 3. F. 4/1903/238-245, 6/1905/230-238, 12/1911-12/97-132, 193-224.

۲۰۱۰۹. پیتتو، اولگا. نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های حکومتی فلورانس که

هنوز فهرست نشده:

Olga PINTO, Manoscritti arabi delle biblioteche governative di Firenze non ancora catalogati in: Bibliofilia (Firenze), 37/1935/236-246.

۳۰۱۰۹. گرومن. پاپیروس شناسی عربی (نک. همانجا). ص ۸۰:

A. GROHMANN, Arabische Papyruskunde... S. 80.

Biblioteca Laurenziana

۲۰۹. کتابخانه‌ی لورنتسیانا

۱۰۲۰۹. السمعانی. فهرست نسخه‌های خطی شرقی کتابخانه‌ی مدیچی لورنتسیانا

و پالاتینا (اکثر اطلاعات و معرفیهای آن نادرست است):

S. E. ASSEMANUS, Bibliotheca Mediccae Laurentianae et Palatinae codicum manuscriptorum orientalium catalogus. Florenz 1742-1743.

۲۰۲۰۹. بیورنبو. همانجا. پراکنده در صفحه‌های مختلف.

Biblioteca Marucelliana ۳.۹ کتابخانه‌ی ماروچلیانا
 ۱.۳.۹. اولگا پینتو. همانجا. صص ۲۳۶-۲۳۷.

Biblioteca Nazionale ۴.۹ کتابخانه‌ی ملی
 ۱.۴.۹. بوناتسیا. فهرست نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌ی ملی فلورانس:

L. BUONAZIA, Catalogo dei codici arabi della Biblioteca Nazionale di Firenze in: Cataloghi S. 255-297.

۲.۴.۹. بیورنبو. همانجا. پراکنده در صفحه‌های مختلف؛ اولگاپینتو. همانجا.
 صص ۲۳۷-۲۳۸.

Biblioteca Riccardiana ۵.۹ کتابخانه‌ی ریکاردیانا
 ۱.۵.۹. اولگا پینتو. همانجا. صص ۲۳۸-۲۴۲.

۱۰. گوریتسیا

Biblioteca di Stato ۱.۱۰ کتابخانه‌ی دولتی

۱.۱۰.۱۰. فورلانی. درباره‌ی يك نسخه‌ی خطی عربی مسیحی در کتابخانه‌ی دولتی

گوریتسیا:

G. FURLANI, Di un manoscritto arabo della Biblioteca di Stato di Gorizia in: Studi Goriziani 1/1923/53-57.

۱۱. مودنا

Biblioteca Estense ۱.۱۱ کتابخانه‌ی استنسه

۱.۱۰.۱۱. مالموسی. نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌ی سلطنتی استنسه:

B. MALMUSI, Sui manoscritti arabi della R. Biblioteca Estense in: Mem. Accad. Scienze, Lettere e Arti Moderna, ser. II, sezione di lettere. 1/1882/15-22.

۲.۱۰.۱۱. برنهایمر. فهرست نسخه‌های خطی شرقی کتابخانه‌ی استنسه (نسخه‌های

خطی عربی در صص ۵۵-۶۹):

C. BERNHEIMER, Catalogo dei manoscritti orientali della Biblioteca Estense. Rom 1960.

۱۲. میلان

۱۰۱۲. کتابخانه‌ی آمبروزیانا
Biblioteca Ambrosiana

۱۰۱۰۱۲. دوهامر. فهرست نسخه‌های خطی عربی، فارسی و ترکی کتابخانه‌ی

آمبروزیانا (۳۲۹ نسخه‌ی خطی از مخزن قدیم را معرفی می‌کند):

G. DE HAMMER, Catalogo dei codici arabi, persiani e turchi della Biblioteca Ambrosiana in: Biblioteca Italiana 94/1899 22-49, 332-348.

۲۰۱۰۱۲. گریفینی. نسخه‌های خطی عربی جنوبی در میلان. فهرست مجموعه‌ی

اول شامل ۱۲۵ نسخه‌ی خطی، ۳۱۵ شماره:

E. GRIFFINI, I manoscritti sudarabici di Milano. Catalogo della prima collezione (125 codici, 315 numeri) in: RSO 2/1908-1909/1-38, 133-166, 3/1910-1911/65-104.

۳۰۱۰۱۲. گریفینی. فهرست نسخه‌های خطی عربی. مخزن جدید کتابخانه‌ی

آمبروزیانا‌ی میلان:

E. GRIFFINI, Lista dei manoscritti arabi, nuovo fondo della Biblioteca Ambrosiana di Milano in: RSO 3/1910-1911/253-278, 571-594, 901-921, 4/1911-1912/87-106, 1021-1048, 6/1914-1915/1283-1316, 7/1917-1918/51-130, 565-628, 8/1919-1920/241-367.

۴۰۱۰۱۲. گریفینی. جدیدترین مجموعه‌ی نسخه‌های خطی آمبروزیانا:

E. GRIFFINI, Die jüngste ambrosianische Sammlung arabischer Handschriften in: ZDMG 69/1915/63-88.

۵۰۱۰۱۲. مونره دووییار. در باره‌ی منارة البحر اسکندریه براساس يك متن و

طرح‌های عربی چاپ نشده مستخرج از نسخه‌های خطی آمبروزیانا‌ی میلان:

U. MONNERET DE VILLARD, Il faro di Alessandria secondo un testo e disegni arabi inediti da codici Milanesi Ambrosiani in: Bull. Soc. Roy. Archéol. Alexandrie NS 5/1921/13-35.

۶۰۱۰۱۲. کوداتسی، آنجلا. فهرست کتابهای چاپی و فهرست اجمالی نسخه‌های خطی

دکتر گریفینی وابسته به کتابخانه‌ی آمبروزیانای میلان:

Angela CODAZZI, Catalogo dei libri a stampa ed elenco sommario dei manoscritti dal Dr. Griffini legati alla Biblioteca Ambrosiana. Mailand 1926.

۷.۱.۱۲. المنجد، صلاح‌الدین. فهرس المخطوطات العربية فی الأمبروزیانا بملانو.

بخش دوم از ش. ۲۲-۴۴۰. قاهره. ۱۹۶۰م. (دنباله‌ی فهرست گریفینی است).

۸.۱.۱۲. لوفگرن. متنهای ناشناخته‌ی عربی در آمبروزیانای:

O. LÖFGREN, Unbekannte arabische Texte in der Ambrosiana in: *Orientalia suecana* 12/1963/122-134.

۹.۱.۱۲. لوفگرن. نسخه‌های خطی عربی از آمبروزیانای و فهرستهای آنها:

O. LÖFGREN, I manoscritti arabi dell' Ambrosiana e la loro catalogazione in: *Atti del Convegno di studi su la Lombardia e l'Oriente*. Mailand 1963, S. 209-216.

۱۰.۱.۱۲. گابریل. فهرست مختصر میکروفیلیمهای یکهزار نسخه‌ی خطی علمی

در کتابخانه‌ی آمبروزیانای میلان (۲۹ فیلم از نسخه‌های خطی عربی است):

A. L. GABRIEL, A summary catalogue of microfilms of one thousand scientific manuscripts in the Ambrosiana Library, Milan. Indiana 1968

۱۱.۱.۱۲. لوفگرن. فهرست نسخه‌های خطی عربی (مخزن قدیم و جدید) در

کتابخانه‌ی آمبروزیانای میلان. بخش اول: نسخه‌های خطی اسلامی (تکثیر شده):

O. LÖFGREN, Handlist of the Arabic manuscripts (antico and nuovo fondo) in the Biblioteca Ambrosiana, Milano. Teil I: Islamic manuscripts. Uppsala 1970.

۱۲.۱.۱۲. چروتی. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌ی آمبروزیانای (دست‌نوشته،

در چندین جلد که نخستین جلد آن در سال ۱۹۷۳م تکثیر شده است):

A. CERUTI, Inventario dei manoscritti della Biblioteca Ambrosiana.

۱۳۰۱۰۱۲. لوفگرن (و) تراینی. فهرست نسخه‌های خطی در کتابخانهی آمبروزیانا. ج۱: مخزن قدیم و میانه. ج۲: در دست تهیه توسط تراینی:

O. LÖFGREN und R. TRAINI, Catalogue of the Arabic manuscripts in the Biblioteca Ambrosiana Bd. I: Antico fondo and medio fondo. Vicenza 1975.

۲۰۱۲. کتابخانهی ملی بررا
Biblioteca Nazionale Braidense

۱۰۲۰۱۲. آچربی. درباره‌ی برخی نسخه‌های خطی عربی انتقال یافته از مصر و اهدا شده به کتابخانهی بررا:

G. ACERBI, Intorno ad alcuni codici arabi portati d'Egitto e trasmessi in dono alla Biblioteca di Brera in: Biblioteca Italiana 61/1831/289-298.

همچنین نک. اویسمن. نسخه‌های خطی عربی. همانجا. ص ۴۹:

A. J. W. HUISMAN, Les manuscrits arabes... S. 49.

و همچنین نک.: نسخه‌های خطی عربی کتابخانهی ملی بررا. بی‌جا، بی‌تا. ص ۷ بد نقل از «قائمة ببلیو جرافیه...» (نک. بخش فهرستهای عمومی) ص ۷:

Manoscritti arabi posseduti dalla Biblioteca Nazionale di Brera. o. O. o. J.

۳۰۱۲. کتابخانهی تریوولتسیانا
Biblioteca Trivulziana

۱۰۳۰۱۲. پوررو. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهی تریوولتسیانا. صص ۴۹۲-۵۰۲ (۱۷ نسخه‌ی خطی عربی و فارسی):

G. PORRO, Catalogo dei codici manoscritti della Trivulziana Mainland 1884, S 499-502.

۴۰۱۲. دانشگاه

۱۰۴۰۱۲. گرومن. پایروس شناسی عربی... (همانجا) ص ۸۰:

A. GROHMANN, Arabische Papyruskunde... S 80.

۱۳. ناپل

Biblioteca Borbonica

۱.۱۳. کتابخانه‌ی بوربونیکا

۱.۱.۱۳. نک. کتابخانه‌ی ملی

Biblioteca Nazionale

۲.۱۳. کتابخانه‌ی ملی

۱.۲.۱۳. لتییری. نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌ی سلطنتی بوربونیکا. ۱۳:

نحو و فلسفه:

M. LETTIERI, Regiae Bibliothecae Borbonicae codices arabici.
Bd. I: Grammatici et philosophici. Neapel 1839.

۲.۲.۱۳. بوناتسیا. فهرست نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌ی ملی ناپل:

L. BUONAZIA, Catalogo dei codici arabi della Biblioteca Nazionale di Napoli in: Cataloghi S, 199-241.

۳.۲.۱۳. بارون. نسخه‌های خطی شرقی کتابخانه‌ی ناپل:

G. BARONE, Les manuscrits orientaux de la Bibliothèque Nationale de Naples in: Muséon 1/1882/472.

۳.۱۳. مؤسسه‌ی شرقی دانشگاه Istituto Universitario Orientale

۱.۳.۱۳. روییناچی. یادداشتی راجع به برخی از نسخه‌های خطی اباضیه که در

مؤسسه‌ی شرقی دانشگاه وجود دارد:

R. RUBINACCI, Notizia di alcuni manoscritti ibāditi esistenti presso l'Istituto Universitario Orientale in: AION 3/1949/431-438.

۱۴. ونیز

Biblioteca Naniana

۱.۱۴. کتابخانه‌ی نانیا

۱.۱.۱۴. نک. کتابخانه‌ی ملی مارچانا

۲.۱۴. کتابخانه‌ی ملی مارچانا (= مارتسیانا)

Biblioteca Nazionale Marziana

۱.۲.۱۴. السمعانی. فهرست نسخه‌های خطی شرقی کتابخانه‌ی نانیا:

S. ASSEMANI, *Catalogo dei codici manoscritti orientali della Biblioteca Naniana*. 2 Bde. Padua 1787, 1792.

۱۵. واتیکان

Biblioteca Vatican

۱۰۱۵. کتابخانه‌ی واتیکان

۱۰۱۵.۱. اسمعانی، الیاس (و) یوسف سمعان اسمعانی. فهرست نسخه‌های خطی

کتابخانه‌ی پاپی واتیکان:

S. E. et J. S. ASSEMANI, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codicum manuscriptorum*. P. 1 (Codices orientales). Roma 1756.

۱۵.۲. اسمعانی، یوسف. فهرست کتابخانه‌ی شرقی واتیکان شامل نسخه‌های

خطی سریانی، عربی، فارسی و ترکی. ج. ۳. رم ۱۷۱۹-۱۷۲۸ م. تجدید چاپ ۱۹۷۵ م.:

J. S. ASSEMANUS, *Biblioteca orientalis Clementino-Vaticana, in qua manuscriptos codices syriacos, arabicos, persicos, turcicos... jussu... Clementis XI... ex-oriente.. avectos et Bibliothecae Vaticanae addictos...* 3 Bde. Rom 1719-1728. Neudr. 1975.

۱۵.۳. اسمعانی، الیاس. فهرست نسخه‌های خطی عربی، فارسی، ترکی در

کتابخانه‌ی واتیکان. تکمیل و انتشار آن توسط مای. (شامل تمام نسخه‌های خطی موجود

تا ۱۸۳۱ م.):

S. E. ASSEMANUS, *Catalogus codicum Bibliothecae Vaticanae arabicorum, persicorum, turcicorum...* fortgeführt und hsg. von A. MAI. Rom 1831.

۱۵.۴. گوئیدی. گزارش تفصیلی در باره‌ی نسخه‌های خطی عربی مدرسه‌ی

مذهبی پروپاگانده فیده:

I. GUIDI, *Ragguaglio sui codici arabi del Collegio Urbano de Propaganda Fide* in: *Bolletino italiano di studi orientali* 1/1876-1877/198-202, 252-259.

همچنین نك. پایین‌تر، لوی دلاویدا، صص ۲۴۹-۲۷۵:

LEVI DELLA VIDA, Elenco. S. 249-275.

۵.۱.۱۵. کریسپو - مونکادا. نسخه‌های خطی عربی مخزن جدید در کتابخانه‌ی

واتیکان:

C. CRISPO-MONCADA, I codici arabi nuovo fondo della Biblioteca Vaticana, Palermo 1909.

بنا به نظر لوی دل‌اویدا در مقدمه‌ی... Elenco... صص ۱۰-۱۱ (نک. پایین‌تر)

این فهرست انتقال دست‌نوشته‌ای است در سالن قرائت کتابخانه‌ی واتیکان از چاسکا با این مشخصات:

Supplementum ad Catalogum codicum orientalium Bibliothecae Vaticanae von Ciasca.

۶.۱.۱۵. تیسران. فهرست مختصر نسخه‌های خطی مخزن بورژیا در کتابخانه‌ی

واتیکان:

E. TISSERANT, Inventaire sommaire des manuscrits arabes du fonds Borgia à la Bibliothèque Vaticane in: Miscellanea Francesco Ehrle. Bd. V. Vatikanstadt 1924, S. 1-34.

۷.۱.۱۵. سباط، بولس. کتابخانه‌ی نسخه‌های خطی بولس سباط. ۳ ج. قاهره

۱۹۲۸-۱۹۳۳ م (نک. مصر - قاهره). بخش بزرگی از این مجموعه امروز در واتیکان

قرار دارد:

P. SBATH, Bibliothèque de manuscrits Paul Sbath. 3 Bde. Kairo 1928-1934.

۸.۱.۱۵. لوی دل‌اویدا. فهرست نسخه‌های خطی عربی اسلامی کتابخانه‌ی واتیکان:

G. LEVI DELLA VIDA, Elenco dei manoscritti arabi islamici della Biblioteca Vaticana. Vaticani, Barberiniani, Borgiani Rossiani. Vatikanstadt 1935.

۹.۱.۱۵. تیسران. فهرست‌های چاپی نسخه‌های خطی شرقی کتابخانه‌ی واتیکان از

۷۰۰ تا امروز:

E. TISSERANT, I cataloghi stampati dei manoscritti orientali

della Biblioteca Vaticana dal 700 ad oggi in: *Orientalia* 5/ 1936/102-108.

۱۰۰۱۰۱۵. لوی دلاویدا. پژوهشهایی درباره‌ی تکوین قدیم‌ترین مخزن نسخه‌های خطی شرقی در کتابخانه‌ی واتیکان:

G. LEVI DELLA VIDA, Ricerche sulla formazione del più antico fondo dei manoscritti orientali della Biblioteca Vaticana. Vatikanstadt 1939.

۱۱۰۱۰۱۵. لوی دلاویدا. قطعاتی از قرآن به خط کوفی در کتابخانه‌ی واتیکان (نسخه‌های خطی عربی ۱۶۰۵، ۱۶۰۶م):

G. LEVI DELLA VIDA, Frammenti coranici in carattere cufico nella Biblioteca Vaticana (codici arabi 1605, 1606). Vatikanstadt 1947.

۱۲۰۱۰۱۵. مونره دوویار. نسخه‌های خطی مذهب مغربی در کتابخانه‌ی واتیکان:

U. MONNERET DE VILLARD, Codici magrebini decorati della Biblioteca Vaticana in: *AION* 3/1949/83-91.

۱۳۰۱۰۱۵. لوی دلاویدا. نسخه‌های خطی عربی که منشاء اسپانیایی دارند و در کتابخانه‌ی واتیکان نگهداری می‌شود. در جشن نام‌ی آلباردا ج ۲:

G. LEVI DELLA VIDA, Manoscritti arabi di origine spagnola nella Biblioteca Vaticana in: *Collectanea Vaticana. Festschr. A. M. Albareda. Bd. II. Vatikanstadt 1962, S. 133-189.*

۱۴۰۱۰۱۵. لوی دلاویدا. فهرست دوم نسخه‌های خطی عربی اسلامی در کتابخانه‌ی واتیکان (به عنوان *Vida II* از آن یاد شده):

G. LEVI DELLA VIDA, Secondo elenco dei manoscritti arabi islamici della Biblioteca Vaticana. Vatikanstadt 1965 (als *Vida II* zitiert).

۱۵۰۱۰۱۵. در باره‌ی نسخه‌های خطی مسیحی - عربی نک. سیمون. فهرست کتابخانه‌ها... در بخش فهرستهای عمومی:

J. SIMON. Répertoire des bibliothèques... S. 258-260.